

Procjena rizika i kriminogenih potreba počinitelja kaznenih djela

Žufić, Nina

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Education and Rehabilitation Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:158:184657>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-27**

Repository / Repozitorij:

[Faculty of Education and Rehabilitation Sciences - Digital Repository](#)

Sveučilište u Zagrebu
Edukacijsko – rehabilitacijski fakultet

Diplomski rad
Procjena rizika i kriminogenih potreba počinitelja kaznenih djela

Nina Žufić

Zagreb, veljača, 2024. godine

Sveučilište u Zagrebu
Edukacijsko – rehabilitacijski fakultet

Diplomski rad
Procjena rizika i kriminogenih potreba počinitelja kaznenih djela

Nina Žufić

prof.dr.sc. Anita Jandrić Nišević

Zagreb, veljača, 2024. godine

Izjava o autorstvu rada

Potvrđujem da sam osobno napisala rad *Procjena rizika i kriminogenih potreba počinitelja kaznenih djela* i da sam njegova autorica.

Svi dijelovi rada, nalazi ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima jasno su označeni kao takvi te su adekvatno navedeni u popisu literature.

Ime i prezime: Nina Žufić

Mjesto i datum: Zagreb, veljača, 2024.

Procjena rizika i kriminogenih potreba počinitelja kaznenih djela

Studentica: Nina Žufić

Mentorica: prof.dr.sc. Anita Jandrić Nišević

Studijski smjer: Socijalna pedagogija/ Modul: Odrasli počinitelji kaznenih djela

Sažetak rada

Cilj je ovog diplomskog rada dati pregled ključnih područja koje bi bilo potrebno obuhvatiti instrumentom procjene, a pokazale su se značajnim za predikciju recidivizma, u odnosu na tri kategorije počinitelja i njihove specifičnosti. Samim time djeluje se u smjeru i općenitog unapređenja sustava procjene u Republici Hrvatskoj baš kao i cjelokupne intervencije. Takav bi instrument pridonio većoj individualizaciji programa izvršavanja kazne zatvora te preciznijem prepoznavanju i radu na kriminogenim potrebama kako bi se smanjila vjerojatnost recidiva. Također, radi boljeg razumijevanja koncepta procjene rizika, cilj je ponuditi pregled povijesnog razvoja procjene u svijetu te tumačenje četiri generacije instrumenata procjene rizika. Rad će obuhvatiti i obradu Modela rizik – potreba – responzivnost te prikaz instrumenata inozemne prakse čijem su korištenju naklonjeni i hrvatski stručnjaci. U nastavku, analizom znanstvene i stručne literature, u radu će slijediti detaljniji prikaz područja procjene rizika tri skupine počinitelja: počinitelji kaznenih djela s elementima nasilja, počinitelje seksualnih delikata te počinitelje koji su ujedno i razvili ovisnost o psihoaktivnim tvarima. Sve zajedno doprinijelo bi postizanju svrhe, a to je razvijanje standardiziranog sveobuhvatnog kriminološkog upitnika za procjenu rizika i kriminogenih potreba počinitelja kaznenih djela u Republici Hrvatskoj.

Ključne riječi: procjena, rizik, recidivizam, kriminogene potrebe, počinitelji kaznenih djela

Offender risk and criminogenic needs assessment

Student: Nina Žufić

Mentor: prof.dr.sc. Anita Jandrić Nišević

Course of study: Social pedagogy/ Module: Adult Offenders

Summary

The aim of this thesis is to provide an overview of the key areas that would need to be covered by an assessment instrument, which proved to be significant for the prediction of recidivism, in relation to the three categories of offenders and their specifics. This would act in the direction of the general improvement of the assessment system in the Republic of Croatia, just like the overall intervention. Such an instrument would contribute to greater individualization of the prison sentence execution program and more precise identification and work on criminogenic needs in order to reduce the likelihood of recidivism. Also, to better understand the concept of risk assessment, the goal is to offer an overview of the historical development of assessment in the world and the interpretation of four generations of assessment instruments. The paper will also cover the processing of the Risk – Need – Responsivity Model, as well as the presentation of foreign practice instruments which are also favoured by Croatian experts. By analysing scientific and professional literature, the paper will follow a more detailed presentation of the area of risk assessment of three groups of perpetrators: perpetrators of criminal acts with elements of violence, sexual offense perpetrators and perpetrators who also developed addiction to psychoactive substances. The purpose is to contribute to the development of a standardized comprehensive criminological questionnaire for assessing the risk and criminogenic needs of criminal offense perpetrators in the Republic of Croatia.

Key words: assessment, risk, recidivism, criminogenic needs, perpetrators

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. POVIJEST PROCJENE	4
2.1. Klinički i aktuarne pristup procjeni rizika	7
2.2. Četiri generacije instrumenata procjene	11
2.3. Model kriminogenih rizika i potreba	15
3. INSTRUMENTI ZA PROCJENU RIZIKU OD RECIDIVIZMA – UPORABA U PRAKSI 21	
4. PROCJENA RIZIKA POČINITELJA KAZNENIH DJELA	25
4.1. Počinitelji kaznenih djela s elementima nasilja	27
4.1.1. Sociodemografski podaci	30
4.1.2. Povijest kriminalnog ponašanja.....	33
4.1.3. Obiteljska slika	37
4.1.4. Osobne karakteristike	39
4.1.5. Zloupotreba sredstava ovisnosti	45
4.1.6. Psihijatrijske dijagnoze i problemi mentalnog zdravlja	47
4.1.7. Socijalno okruženje i provođenje slobodnog vremena.....	49
4.2. Počinitelji kaznenih djela s razvijenom ovisnosti o psihoaktivnim tvarima	51
4.2.1. Sociodemografski podaci	54
4.2.2. Povijest kriminalnog ponašanja.....	56
4.2.3. Obiteljska slika	58
4.2.4. Osobne karakteristike	60
4.2.5. Zloupotreba sredstava ovisnosti	64
4.2.6. Psihijatrijske dijagnoze i problemi mentalnog zdravlja	67
4.2.7. Socijalno okruženje i provođenje slobodnog vremena.....	69
4.3. Počinitelji seksualnih delikata	70
4.3.1. Sociodemografski podaci	74
4.3.2. Povijest kriminalnog ponašanja.....	76
4.3.3. Obiteljska slika	78
4.3.4. Osobne karakteristike	80
4.3.5. Zloupotreba sredstava ovisnosti	85
4.3.6. Psihijatrijske dijagnoze i problemi mentalnog zdravlja	87
4.3.7. Socijalno okruženje i provođenje slobodnog vremena.....	89
5. IZAZOVI I MOGUĆNOSTI PROCJENE RIZIKAU REPUBLICI HRVATSKOJ	91
6. ZAKLJUČAK	93

7. LITERATURA	95
----------------------------	-----------

1. UVOD

Republika Hrvatska, baš kao i mnoge druge zemlje, davnih se dana odmaknula od zagovaranja puke retribucije te odlučila prihvatiti rehabilitaciju kao nit vodilju u svijetu borbe s kriminalom. Opće je poznato kako rehabilitacija počinitelja kaznenih djela naglasak stavlja na tretman i adekvatno individualno pristupanje osobama kako bi intervencije bile što učinkovitije s ciljem sprječavanja ponovnog počinjenja kaznenog djela. U kreiranju učinkovitih programa koji pokazuju željene rezultate na području smanjenja stope recidiva, prvi korak je uvijek iscrpna procjena. U skladu s navedenim, prema Europskim probacijskim pravilima(2010), sveobuhvatna procjena podrazumijeva procjenu individualnog slučaja, uključujući rizike, pozitivne čimbenike i potrebe, potrebne intervencije kako bi se onda i odgovorilo na procijenjene potrebe i osuđenikovu responzivnost na provedene intervencije. Nastavno, govoreći konkretno o procjeni rizika, Kemshall (1996; prema Kemshall, 2001; prema Maloić, 2021) tumači kako je procjena, zapravo kalkulacija vjerojatnosti da će se neko štetno ponašanje ili pak događaj dogoditi, a obuhvaća procjenu učestalosti ponašanja/događaja, vjerojatnom učinku i potencijalnim žrtvama. Međutim, ne samo isključivo radi smanjenja mogućnosti pojave, već shvaćanja, razumijevanja, pokušaja objašnjenja fenomena. Dakle, naglasak leži na recidivizmu, odnosno vraćanju kriminalnom ponašanju. To bi obuhvaćalo niz ishoda, primjerice od ponovnog uhićenja do ponovne osude ili pak ponovnog upućivanja na izdržavanje kazne zatvora (Butorac, Gracin i Stanić, 2017). Recidivizam se smatra iznimno značajnim pokazateljem uspješnosti nekog tretmana, to jest rehabilitacije uopće. Osim toga, presudan je utjecaj i u kontekstu cjelokupne zajednice, utječući na stopu kriminaliteta (McKean i Ransford, 2004; prema Rajković, 2021). Da bi se moglo predvidjeti ponovno kršenje društvenih ili zakonskih normi, to jest koliki rizik počinitelj predstavlja, potrebno je poznavanje čimbenika koji pridonose takvom ponašanju. Takvi se faktori nazivaju čimbenici rizika, a zajedno s otkrivanjem potreba počinitelja (koje zapravo čine cilj tretmana) proizlaze iz koncepta kriminogenih rizika i potreba. Ovaj se koncept primjenjuje kroz instrumente treće generacije procjene u kaznenopravnom sustavu, čije će značajke biti obrađene naknadno (Bonta, 1996; prema Robinson, 2003; prema Ricijaš, 2010). Naime, koncept je nastao tijekom niza empirijskih istraživanja u kojima se pokušalo otkriti koje su to zajedničke karakteristike počinitelja isto kao i koji značaj predstavljaju određene varijable ili pak skupovi varijabli u predikciji (Ricijaš, 2010).

Da je procjena rizika prilično opsežan proces možemo zaključiti iz same činjenice kako se radi o kontinuiranom prikupljanju informacija o rizičnom ponašanju, identifikaciji njegovih obrazaca, ali i razvijanju hipoteza o rizičnom ponašanju. Obuhvaća i identifikaciju potencijalnih čimbenika koji su pridonijeli ponašanju (često zvanu uzroci) i posljedica, razvijanje strategija za kontrolu i redukciju rizika, baš kao i evaluiranje te modifikaciju korištenih strategija (Young i Woodcock, 2011; prema Božinović, 2018). Procjena je sama po sebi dinamična, to jest u odnosu na promjenjive faktore, moguća je i varijacija kod krajnje prosudbe. Iz tog je razloga potrebno provoditi procjenu u više navrata i točaka mjerenja kako bi bila relevantna i valjana. No, povlači se pitanje preciznosti procjene. Nemoguće je govoriti o apsolutno pouzdanim kriterijima prognoze nečijeg budućeg ponašanja, a ponajmanje u kontekstu specifičnog dijela populacije poput ovog o kojem je riječ. Već samom riječju „rizik“, osim na određenu opasnost, ukazujemo na vjerojatnost, ne garanciju. Ono što možemo jest pretpostavljati, no potrebno je znati na temelju čega pretpostavljamo. Za primjereno predlaganje daljnjeg postupanja potrebno je odmaknuti se od primarno kliničke procjene i intuitivnog zaključivanja, koji upravo i prevladavaju u Republici Hrvatskoj. Za zatvorski sustav Republike Hrvatske, ovo je pitanje jedno od glavnih izazova. Bitno je naglasiti kako, iako je zamijećen veliki porast kriminaliteta žena na svjetskoj razini već prije desetak godina (Kelly i Bogue, 2014), ovaj se rad kroz procjenu referira na muške počinitelje kaznenih djela. S obzirom na to da su načini ulaska u svijet kriminala kod žena mnogo drugačijeg karaktera no što je to stvar kod muškaraca te da je potrebno uvažiti niz rodno – specifičnih faktora, procjenu je rizika i kriminogenih potreba potrebno odvojiti za muškarce u odnosu na žene. U odnosu na to da je još uvijek procjena kod ženskih počiniteljica oskudna istraživanjima i nedovoljno dobro precizirana u odnosu na značajke po spolu, u ovom se radu ipak odlučilo za pokrivanje procjene usmjerene ka odraslim muškim počiniteljima kaznenih djela. Nadalje, za razliku od probacijskog sustava, zatvorski sustav, kao orijentaciju koristi inozemne instrumente, ali još uvijek ne posjeduje standardiziran, sveobuhvatan kriminološki instrument procjene rizika i kriminogenih potreba počinitelja kaznenih djela. Primjerice, Republika Srbija se u tom slučaju odlučila za standardiziranu verziju OASys instrumenta koji im predstavlja temelj za rad službenika tretmana i cjelokupnog daljnjeg postupanja spram počinitelja (Ilijić, 2013). Što bi nam to donijelo? Za početak, povećala bi se pouzdanost odluka, baš kao i objektivnost. Osim toga, ujednačavanjem procjene u cijeloj državi posljedično bi se postiglo usuglašavanje kriterija za izbor samih intervencija u skladu s potrebama pa time olakšalo praćenje i evaluacija (Koller – Trbović i sur., 2010). Isto potvrđuju Latessa i Lovins (2010) navodeći kako nam procjena smanjuje pristranost zbog objektivno postavljenih kriterija u odnosu na osoban sud i „intuiciju“, utječe na povećanje javne sigurnosti,

identificira počinitelje koji su u najvećem riziku za recidiv te pomaže u distinkciji počinitelja kojima je potrebna složenija intervencija i intenzivniji tretman od onih kojima možda uopće nije, dakle klasificira ih. Završno, u odnosu na sve navedeno kvalitetna procjena rizika i potreba osjetljiva je na razlike koje zatvorenici iskazuju s obzirom na vrstu počinjenog djela i težinu, s obzirom na svoje mogućnosti i sposobnosti prilagodbe na život izvan rešetaka. Time se pospješuje individualizacija, osigurava odgovarajući pristup i program izvršavanja kazne zatvora čime bi se posljedično utjecalo na smanjenje vjerojatnosti recidiva. Procjenu, koja danas može biti unaprijeđena strukturiranim, empirijski dokazanim i teoretski potkovanim instrumentima (Andrews i sur., 2006; Grove i sur., 2000; prema Campbell i sur., 2009) treba se integrirati i u hrvatsku praksu. Stoga, u svrhu unaprijeđenja sustava procjene počinitelja u Republici Hrvatskoj i kreiranja standardiziranog instrumenta procjene za iste, ovaj rad ponudit će pregled i analizu dosadašnjih znanstvenih i stručnih spoznaja iz domene procjene rizika od ponovnog počinjenja kaznenog djela. U skladu s rehabilitacijskim načelima, osim same procjene rizika, važnost će se pridati i procjeni kriminogenih potreba, često znane kao dinamički čimbenici rizika. Oni predstavljaju područja koja je potrebno ciljati u vidu prestanka kršenja društvenih i zakonskih normi, stoga su od velikog značaja za tretmanski rad. Dakako, radi razumijevanja suvremenih principa procjene, obuhvatit će se povijest razvoja procjene i instrumenata procjene kakve danas poznajemo. Povijest procjene odnosi se i na tumačenje nastanka četiri generacije instrumenata procjene prožete principima dvaju glavnih pristupa procjeni, klinički i aktuarini pristup. Pregledom strane i domaće literature, obuhvatit će se ukupno tri veće skupine počinitelja: počinitelji kaznenih djela s elementima nasilja, počinitelji koji su razvili ovisnost o psihoaktivnim tvarima i počinitelji seksualnih delikata. Zaključni dio ponudit će smjernice za unaprijeđenje sustava procjene rizika od ponovnog počinjenja kaznenog djela u zatvorskom sustavu Republike Hrvatske.

2. POVIJEST PROCJENE

Penološka je praksa prethodnih desetljeća doživjela ekstremne promjene pod utjecajem nastanka novih filozofskih pravaca koji donose svježinu na scenu mijenjajući sliku počinitelja i svrhu kažnjavanja u očima društva. Popularnost rehabilitacijskog pristupa, a s njime i same procjene oscilirala je iz godine u godinu. Prvotne zamisli o primjeni detaljnije procjene u svrhu otkrivanja individualnih tretmanskih potreba te planiranja budućih intervencija javljaju se 1950. – ih godina (Božinović, 2018). Tadašnje su se inicijative i ideje uzimale s velikom zadržkom i oprezom. No, instrumenti procjene rizika datiraju još iz davnih 1920 ih, tadašnja im je funkcija služila u svrhu odluka o nadzoru i zatvaranju (Bonta i Wormith, 2008; prema Rajković, 2021). Prva revolucija i veliki zaokret na ovom tlu javljaju se dvadesetak godina kasnije. Naime, 1970 – ih javlja se Robert Martinson s pokretom „Ništa ne funkcionira“ (*engl. „Nothing works“*). Pokrenuo je bujicu kritika koncepta resocijalizacije, tvrdeći da rehabilitacija počinitelja nije dovoljno učinkovita uz previše idealnih principa koji ne drže vodu (Andrews i Bonta, 2007). Naime, Martinson i njegovi suradnici proveli su ukupno 230 evaluacija različitih programa tretmana počinitelja kaznenih djela. Dobiveni rezultati ukazivali su na to da približno 50-60% od tih studija, zapravo potvrđuju učinkovitost rehabilitacije, usprkos tome krajnji zaključak bio je kako „ništa ne funkcionira“. Mnogi su se pitali što bi onda društvo trebalo poduzeti po pitanju kriminala ako rehabilitacija već ne djeluje. Povijest se ponavlja, kao da se vrijeme vratilo u prošlost i javnost se zajedno sa službama okrenula zastrašivanju i kažnjavanju kao načinu nošenja s kriminalitetom. Takvom politikom, ne samo da je došlo do velike prekapacitiranosti u zatvorima, već se pokazalo da ovakav pristup ima minimalan, ako ne i nikakav značaj u smanjenju stope recidivizma. U pojedinim se slučajevima čak postigao i suprotan učinak (Andrews i Bonta, 2007). No, upokušaju rušenja rehabilitacijskog modela, ovaj je pokret zajedno sa svojim kritikama doprinio nečemu mnogo većem. Naravno da pobornici rehabilitacije nisu dopustili da se samo tako svrgava koncept od iznimne značajnosti koji se godinama gradio. Nastavno na „Ništa ne funkcionira“ , odgovor je bio pokret nazvan „Što funkcionira“ (*engl. „What works“*). Upravo je procjena kakvu danas poznajemo potekla iz te vrlo utjecajne i ideološke doktrine koja je vidjela potencijal i ponovno pokrenula interes za rehabilitaciju. Sljedbenici ovog koncepta izazvali su Martinsona i kolege koji su tada već dominantno vladali penološkom scenom u UK (1980-ih još i šire) te uspjeli spasiti rehabilitacijski koncept od zastarijevanja (Ward i Maruna, 2007; prema Burman i sur., 2007). Navedeno su postigli nudeći pregledprograma koji su usmjerenu na rad sa specifičnim

kriminogenim potrebama, radije no uzimati širok spektar općenitih čimbenika blagostanja i dobrobiti. Intervencije su bile planirane s točno određenim periodima i pomno odabranim nizom povezanih aktivnosti kako bi se postigli zadani ciljevi (Raynor, 2004; prema Burman i sur., 2007). Osim javljanja novih doktrina, pokret „Ništa ne funkcionira“ potaknuo je rigoroznost znanstvenika i istraživača u svojim evaluacijama tretmana. Pojedinci su si dali oduška pa razvili teorijske modele kako bi objasnili zašto su se određene intervencije pokazale učinkovitima dok druge nisu (Andrews i Bonta, 2007). Gotovo usporedno s „protupokretom“, kasnijih 70-ih i 80-ih, nastaje još jedan koncept pod imenom „Nova penologija“ (Feeley i Simon, 1992; O'Malley, 2008; White, 2005; prema Maloić, 2021). Nova penologija i rehabilitacija zapravo su komplementarne sfere te bi se međusobno mogle nadovezati. Naime, Novu penologiju, također karakterizira usmjerenost na rizik i potrebe, s idejom bolje klasifikacije počinitelja kako bi se mogao odabrati što primjereniji program, u svrhu ublažavanja detektiranih rizika. U praksi se ovaj pristup manifestira kroz višestruke klasifikacije unutar zavoda, drukčijem pristupu upravljanju zatvorskim sustavima te programima utemeljenim na samoj procjeni (Ilijić, 2013). Drugim riječima, bavi se razvojem tehnika za identificiranje, klasificiranje i upravljanje skupinama počinitelja u skladu s njihovim procijenjenim opasnostima (James, Eisen i Subramanian, 2012; prema Maloić, 2021). Informacije su se prikupljale kako bi se odredila adekvatna razina nadzora, ograničavanja i kontrole (Feeley i Simon, 1992; O'Malley, 2008; Raynor i Robinson, 2009; prema Maloić, 2021). Sve to sa svrhom smanjenja stope ponovnog počinjenja kaznenih djela i poboljšanja javne sigurnosti kroz izgradnju prilagođenog sustava upravljanja rizikom (Siegel i Bartollas, 2011; prema Maloić, 2021). Pokušao se pronaći balans zatvorskih troškova u odnosu na društvenu korist (Ilijić, 2013). Istovremeno s prethodno objašnjenim promjenama i pokretima, u društvenim su se znanostima sve više zagovarali znanstveni pristupi, to jest znanstvena istraživanja u rješavanju problema, u ovom slučaju kriminala. Krajnji produkt jest nastanak praksi utemeljenih na dokazima učinkovitosti u reduciranju recidivizma i povećanja javne sigurnosti (Maloić, 2021). U tom pogledu, zapečaćene su tri temeljne postavke s obzirom na „rizik“: 1) predikcija kriminalnog povrata je moguća uz pomoć identifikacije rizičnih čimbenika za koje postoji dokaz da doprinose nastanku kriminogenog ponašanja, a sve to putem validiranih instrumenata procjene, 2) ako se usklade razina rizika koju počinitelj iskazuje i razina rehabilitacijske intervencije tada je moguće umanjiti vjerojatnost recidiva te 3) za počinitelje najviše razine rizika potrebna je i najviša razina intervencije (Andrews i Bonta, 2010, Collins, 2014; Cullen i Gendreau, 2001; Heeder, 2012; White, 2005; prema Maloić, 2021). Sav je splet ovih povijesnih okolnosti doveo do nekoliko različitih generacija procjene rizika. Dakle,

kada se govori o načinu procjene rizika, javljaju se ukupno četiri generacije procjene rizika kroz koje se prožimaju i dva osnovna pristupa procjeni: klinički i aktuari pristup (Ricijaš, 2006). O ovome će detaljnije biti riječ u nastavku rada. Do 1990-ih, procjena rizika postala je važnija no ikad u kaznenopravnom sustavu. To se odrazilo i na politički krug koji se usmjerio na razvijanje strategija za sprječavanje ozbiljnih kriminalnih delikata i strategija za smanjenje recidivizma što je dovelo do značajnih ulaganja u istraživanja i kreiranje novih politika (Burman i sur., 2007). Procjena se nastavila razvijati baš kao što će to nastaviti još dugi niz godina, ali za procjenu u današnjem obliku ključno je bilo uvođenje nove metodologije i istraživanje rizičnih čimbenika. Napori su mnogih istraživača rezultirali razvojem različitih instrumenata kojima su obuhvatili čitav niz povijesnih, osobnih, kliničkih rizičnih i situacijskih čimbenika (Božinović, 2018). Sve to sa zajedničkim ciljem, predikcije recidivizma. Takvi su instrumenti postali neizostavni dio svake razvijenije suvremene intervencije u pravosuđu zemalja zapadne Europe, SAD-a, Australije i Novog Zelanda (Ricijaš, 2010). Od tada do danas, napredak je još veći kao i rasprostranjenost ideje procjene u tom svjetlu, a intervencije na temelju rizika i potreba su jedna od osnovnih postavki u radu s osuđenima i počiniteljima.

2.1. Klinički i aktuari pristup procjeni rizika

Počeci se dijagnosticiranja vežu za neformalnu procjenu koja se našla na udaru niza kritika te se uz pomoć znanosti nastojalo razviti formalan pristup procjeni uz pomoć skala i instrumenata. Ovi se alati i danas nastoje kontinuirano unaprijediti zato što se već odavno u znanosti i praksi usadila tendencija evaluiranja na temelju jasnih te unaprijed specificiranih kriterija. Neformalna procjena nastala je kao produkt samostalnog ili grupnog zaključivanja stručnjaka putem analize počinjenog kaznenog djela, prethodnog dosjea i obrade te promatranjem subjekta u kontroliranom okruženju (Ricijaš, 2006). S obzirom na mnoštvo nedostataka, na scenu stupa formalna procjena. Iz same formalne procjene proizlaze dva tipa/pristupa: klinički i aktuari. Postoji dodatna podjela koja uz aktuaru procjenu rizika uključuje nestrukturiranu i strukturiranu kliničku procjenu (Harris, 2006). Nestrukturirana bi procjena bila ono pod što podrazumijevamo općenitu kliničku procjenu. Dakle, procjena koja se bazira na iskustvu rada i profesionalnoj intuiciji, na znanju i vještinama analiziranja nalaza intervjua, određenih psihometrijskih instrumenata, same povijesti korisnika te konzultacije s ostalim relevantnim stručnim profilima. U odnosu na nestrukturiranu, strukturirana klinička procjena obuhvaća procjenjivanje na temelju rezultata formalnih instrumenata, ali koji nisu prvotno namijenjeni za predviđanje kriminalnog povrata. Usto, takvi instrumenti sažimaju jedino čestice odabrane zbog njihove vjerojatnosti utjecaja na recidivizam (Harris, 2006).

Kliničke metode uključuju dijagnostičku procjenu koja je dijelom potekla iz medicine te područja mentalnog zdravlja (Kemshall, 2001; prema Burman i sur., 2007). Klinička se procjena oslanja na profesionalnost, iskustvo, znanje i kompetencije stručnjaka temeljem kojih će donesti sud, nakon što se prikupe svi potrebni podaci i informacije. Shodno tome, glavnim se nedostatkom smatra potencijalna subjektivnost pri interpretaciji koja onda lako dovodi do „ljudske“ pogreške te mogućnost manipuliranja od strane počinitelja/korisnika. Klinički se instrumenti baziraju na svakoj osobi pojedinačno, na njihovoj povijesti, intervjui, testovima te na temelju procjene osobnosti od strane stručno prikladne osobe. Stoga se kao glavna prednost prepoznalo upravo bogatstvo iskustva osoba koje procjenjuju jer time mogu predvidjeti i uvažiti i druge relevantne čimbenike koji se možda neće pronaći u nekom instrumentu (Ricijaš, 2006). Nadalje, omogućava individualni pristup kod procjene svakog od korisnika, na taj se način dolazi do bitnih informacija o rizičnim ponašanjima individue i poteškoćama povezanim s okruženjem. Time doprinosi razvoju metoda prikladnih za upravljanje rizikom i utvrđivanje prilagođenog tretmana, a njezini se nedostaci ipak mogu prevladati uz pomoć alata i pristupa procjeni kod koji je više naglašena sistematičnost i

struktura. Nažalost, u pitanje se dovodi točnost i preciznost s obzirom na ranije spomenutu osobnu pristranost, to jest subjektivnost. Na to se nadovezuju i nedoumice zato što će različiti procjenjivači zavisno o svojim vještinama i stručnostidonositi različite zaključke. Osim toga na teret joj se stavlja i slaba prediktivna valjanost. Sve zajedno doprinosi tezi kako je klinička metoda manje pouzdana od aktuarne (Burman i sur., 2007). Iako je naišla na mnoge kritike, nije odbačena u potpunosti pa je i dalje od velikog značaja.

Nadalje, potrebno je napraviti distinkciju između strukturirane kliničke procjene i aktuarne. Doimaju se prilično sličnima, no glavna razlika jest to što klinička procjena obuhvaća isključivo čestice za koje je utvrđeno da koreliraju s izlaznim varijablama (na temelju statističkih analiza na reprezentativnim uzorcima kroz neki period). Aktuarni se pristup, međutim koristi instrumentima kod kojih je moguća matematička manipulacija ili ponderiranje čestica da bi se povećala preciznost i predikcija točnosti, što bi onda značilo da viši rezultati ukazuju i povezuju se s većom vjerojatnošću kriminalnog povrata (Harris, 2006). Aktuarni je pristup nastao kao potencijalno rješenje problema detektiranih u kliničkom pristupu. Sam model aktuarne pravde nastaje 1980 – ih godina, a usmjerava se na upravljanje potencijalnim rizicima radije no na rehabilitaciju individue (Robert, 2007; prema Maloić, 2021). Zanimljivo je da je prvotni aktuarni rizik potekao iz industrije osiguranja u 20. stoljeću, a nakon toga proširio na ekonomiju, zdravstvo i ostale sfere društvenog života. Ovaj koncept bazu pronalazi u statističkim vezama ponašanja i ostalih značajki pojedinaca s mjerama rizičnosti (Nikolić, Koller – Trbović i Žižak, 2002). To jest, temelji se na istraživanju ponašanja ljudi sa sličnim karakteristikama ili anamnezom (Williams, McShanew i Dolny, 2000; prema Ricijaš, 2006). Kod ovih se instrumenata, s obzirom na podložnost prediktivnim pogreškama prethodno korištenog pristupa, fokus promijenio s predviđanja na klasifikaciju, odnosno detektiranje skupine počinitelja koji odgovaraju različitim razinama recidivizma (Marczyk i sur., 2003; prema Ricijaš, 2006). Aktuarna se procjena rizika primarno temelji na informacijama o riziku koji predstavlja neka skupina koji je dobiven putem opsežnih studija populacije uz pomoć meta-analitičkih tehnika. Traži se u kojoj mjeri pojedinac posjeduje ili iskazuje karakteristike grupe počinitelja, primjerice, dob, spol, prethodno kriminalno ponašanje i slično, a koji su se pokazali kao dobri prediktori razine rizika. Ovakve ili slične osobine se procjenjuju da bi se moglo zaključiti u kojoj mjeri ta individua odgovara profilu počinitelja niskog, srednjeg ili visoko rizičnog počinitelja pa se tako i ponašanja predviđa prema rezultatima skupine počinitelja s istim ili sličnim značajkama (Ashford i LeCroy, 1990; Baird, 1984; Hoge i Andrews, 1996; Wiebush i sur, 1995; prema Marczyk i sur, 2003; prema Ricijaš, 2006). Odnosno, aktuarni

pristup predviđa očekivanu stopu recidiva za neku specifičnu skupinu počinitelja unutar određenog vremenskog okvira. Primjerice, u tu je svrhu nastao i OGRS – Offender Group Reconviction Scale iz 1996. godine koji procjenjuje statističku vjerojatnost jedne (i/ili više) ponovne osude unutar dvije godine od otpuštanja iz pritvora ili od početka izvršavanja alternativne kazne zatvora u zajednici za počinitelje određenog profila (Burman i sur., 2007). Cilj je ovih skala predvidjeti kriterij, u ovom slučaju recidivizam, a ne ga objasniti (Gottfredson i Snyder, 2005; prema Ricijaš, 2006). Pritom oslanjajući se više na statične kriminogene ili rizične čimbenike. Uspoređujući s kliničkom procjenom, smatra se da je aktuari pristup uvelike unaprijedio samo predviđanje (Andrews i Bonta, 2010; prema Šupe, 2021). Također, kako to Bonta (2002) koncizno navodi, aktuarne su mjere strukturirane, kvantitativne i empirijski povezane s relevantnim kriterijem. Razlika je veća u procesu nego u uvaženim varijablama (Burman i sur., 2007). Smatra se da su aktuari instrumenti precizniji te da imaju bolju prediktivnu valjanost baš zato što se temelje na empirijskim dokazima koji si proizašli iz istraživanja na velikim slučajnim uzorcima s različitim značajkama počinitelja. Uz to, sužava potencijalne pogreške prilikom predikcije koje se događaju zbog moguće pristranosti ili kognitivnih pogrešaka osoba koje procjenjuju (Maloić, 2021).

Usprkos tome, niti jedan instrument, niti jedna procjena nije dovedena do savršenstva. Upravo se prvi nedostatak aktuarne procjene veže za njeno glavno obilježje. Naime, upitno je procjenjivati buduće ponašanje jednog pojedinca na temelju generaliziranih obilježja dobivenih na temelju istraživanja različitih skupina počinitelja (Burman i sur., 2007). Osim toga, prema počiniteljima se postupa uzimajući u obzir potencijalno buduće počinjenje kaznenog djela, uz ono već počinjeno (Silver i Miller, 2002; prema Maloić, 2021). S obzirom na to da se u jednom slučaju o predikciji ne može govoriti kao sto postotnoj baš kao što ni jedan instrument ili stručnjak ne može garantirati u potpunosti predviđeni ishod, postupati na temelju pretpostavke ne čini se legitimno. Zamjera se i to da se u vidu ovog koncepta zanemaruje niz socijalnih faktora i uloga cjelokupne države u kreiranju kriminalnog ponašanja, može se reći da se onda zanemaruje kontekst počinjenog djela (Bullock, 2010). Nastavno na navedeno, ne obuhvaćaju se određene individualne specifičnosti ili pak iznimne okolnosti prisutne izričito kod pojedinaca, a od velike su važnosti (Bullock, 2010; prema Harris, 2006). Također, zanimljivo je stajalište o točnosti procjene aktuarne instrumenata. U ovom slučaju, još jedan od prepoznatih problema jest taj da se aktuarom procjenom zapravo predviđa ponovna osuda, koja nije isto što i predviđanje ponovnog počinjenja kaznenog djela. S obzirom na to da je sama osuda rezultat niza društvenih procesa, koji su nerijetko pod utjecajem

diskriminacije ili pristranosti sa širokim rasponom društvenih aktera (žrtve, policija, tužiteljstvo,...), osuda sama po sebi ne bi trebala biti mjera kriminalnog ponašanja. Osim toga, iako procjenjuje vjerojatnost ponovne osude, ne govori ništa o vrsti ili potencijalnoj ozbiljnosti te predviđene osude (Burman i sur., 2007). Uvažavajući primijećene kritike, kod novijih su se instrumenata uložili napori u njihovo prevladavanje. Primjerice, OASyS, jedan od novijih engleskih instrumenata, počinitelju da iznese svoje potrebe, a službenicima da iznesu i argumentiraju svoju stručnu prosudbu (Bullock, 2010).

Dakle, kao što je to vidljivo iz priloženog, ustanovljeno je pregršt prednosti baš kao i mana oba pristupa. U tom su pogledu česte rasprave oko toga kojim se pristupom voditi. Postojat će i dalje iznimke, u jednom i u drugom slučaju, kada će prediktori biti lažno pozitivni ili negativni pa će tako počinitelji nižeg rizika ponovno se pronaći u raljama kaznenopravnog sustava dok će visokorizični počinitelji uspjeti razviti uspješan stil života. Stoga je iznimno bitno kontinuirano ustrajati u unapređenju sustava procjene, educirati stručnjake o dosadašnjim spoznajama te nastaviti provoditi istraživanja u svrhu približavanja što preciznijem procjenjivanju. Slijedom logike zaključuje se kako se nedostaci jednog, mogu nadopuniti prednostima drugog pristupa stoga je po mišljenju mnogih stručnjaka za optimalne rezultate, ključno ujediniti snage kombinacijom modela. Objedinjenjem elemenata kliničke prosudbe i aktuarog predviđanja, osnažuje se argumentiranost donijete odluke (Burmani sur., 2007). Tome je tako zato što se instrumenti procjene uglavnom vežu uz aktuarni pristup, a pitanja potpune točnosti i pouzdanosti tih instrumenata su i dalje u zraku. Stoga se, kao što je i rečeno, zagovara i sve više sugerira integrativni pristup procjeni rizika počinitelja kaznenih djela.

2.2. Četiri generacije instrumenata procjene

Andrews, Bonta i Wormith identificiraju i opisuju četiri „generacije“ procjene rizika počinitelja kaznenih djela, koje su se formirale pod utjecajem teorijskog i empirijskog napretka u ovome polju, s naglaskom na 1980-e i 1990-e (Bonta i Wormith, 2006). Za početak primjene tih spoznaja u najvećoj su mjeri zaslužni kanadski psiholozi u području kriminalne pravde (Burman i sur., 2007).

Klinički i aktuari se pristupi prožimaju kroz sve četiri generacije instrumenata, pa se tako može reći da prvu generaciju predstavlja upravo klinički pristup. Dakle, prva je polovica dvadesetog stoljeća kod procjene rizika bila obilježena nestrukturiranom kliničkom prosudbom u rukama zatvorskog osoblja ili probacijskih službenika te kliničkih stručnjaka poput psihologa, psihijatarata i socijalnih radnika. Procjena je rizika bila stvar stručne prosudbe na temelju vlastite obuke i kompetencija, intuicije i iskustva (Andrews i Bonta, 2007). Upravo je u tome i najveća vrijednost ovog pristupa zato što omogućuje individualan pristup i dubinsku analizu, kao što je rečeno u prethodnom poglavlju. No, ipak su nedostaci, koji se vežu za subjektivnost, potencijalne „ljudske pogreške“ ili pak mogućnost počiniteljeva manipuliranja, nadvladali prednosti (Ricijaš, 2006). Tada na mane nestrukturirane kliničke procjene, kao odgovor javlja se aktuari pristup koji predstavlja sljedeće tri generacije instrumenata procjene. Glavno je obilježje ovog strukturiranog pristupa postojanje statističkih veza ponašanja i ostalih obilježja osobe s mjerama rizičnosti (Nikolić, Koller – Trbović i Žižak, 2002). Negdje početkom 1970-ih, sve je više jačala svijest o potrebi oslanjanja na aktuari, *evidence – based* pristup i znanost, a manje na samu profesionalnu prosudbu. Time je omogućeno i kvantificiranje. Aktuari instrumenti uzimaju u obzir pojedinačne varijable kod kojih je utvrđen utjecaj na povećanje rizika od recidiva ili relapsa, poput povijesti zlorabe psihoaktivnih sredstava. U tom će slučaju prisutnost ili odsutnost biti obilježena s bodovima koji će se na kraju sumirati. Što je viši krajnji rezultat to se osobi pripisuje viša razina rizika od ponovnog počinjenja kaznenog djela (Andrews i Bonta, 2007).

Tako dolazimo i do druge generacije procjene rizika koja uporište pronalazi u empirijski utemeljenim instrumentima kod kojih je naglasak na statičnim, povijesnim čimbenicima rizika, poput broja ili vrsta tih osuda. Primjeri jednih od kvalitetnijih instrumenata razvijenih u ovom razdoblju jesu „*Salient Factor Score*“ (Hoffman i Beck) razvijen u SAD-u, koji je označio početak šire uporabe instrumenata ove generacije u sustavu te „*Statistical Information on Recidivism scale*“ (Nuffield) konstruiran u Kanadi (Burman i sur., 2007). Začetak se ovih instrumenata i prvih objektivnijih procjena veže za daleku 1928. godinu, kada je Burgess

proveo istraživanje na 3000 počinitelja kojima je bila izrečena mjera uvjetnog otpusta. Naime, cilj mu je bio predvidjeti uspjeh i ishod otpusta pa se u tu svrhu koristio svojom skalom rizika koja je obuhvaćala ukupno 21 identificiran faktor pomoću kojih je pokušao predvidjeti sam uspjeh. Skala je funkcionirala na način da se za svako prisutno obilježje pridijelio jedan bod, a za nepostojanje nula bodova. Što je veći broj bodova, veća je detektirana razina rizika (Bonta i Wormith, 2006). Nedvojbeno je bila superiornost ovih instrumenata u odnosu na kliničke što su opetovano dokazivala mnogobrojna istraživanja. Shodno tome, sve je više kaznenopravnih ustanova primjenjivalo ovakve procjene pri klasifikaciji i odluci o primjerenom daljnjem nadzoru ili postupanju. Primjenjivost se pokazala točna na širokom spektru različitih počinitelja kaznenih djela, čak i za počinitelje kaznenih djela s mentalnim poremećajima (Bonta, Law i Hanson, 1998; prema Andrews i Bonta, 2007). Iako se ova generacija pokazala objektivnijom s točnijom predikcijom u odnosu na metode prve generacije, pronašla su se dva povećana propusta. Prvim propustom se smatra to što ova generacija procjene nema teorijsko utemeljenje. Varijable unutar instrumenata odabrane su zbog lake dostupnosti takvih podataka i povezanosti s recidivizmom, bez ikakve teorijske utemeljenosti ili relevantnosti (Andrews i Bonta, 2007). Druga se zamjerka odnosi upravo na statičke čimbenika rizika. Otkrivanjem statičkih čimbenika, otkrivaju se obilježja iz prošlosti koja su nepromjenjiva, s tim se spoznajama ili činjenicama ne može dalje baratati. Ono što je učinjeno, učinjeno je. Kritizira se da čak i čestice koje se ne vežu za kriminalno ponašanje i ličnost, isto su tako prošle naravi. Na taj se način ne otkrivaju potencijali počinitelja ili prostor gdje se može postići promjena, odnosno ne razmatra se mogućnost smanjenja rizika. Postoje jedine dvije opcije, a to su: 1) razina rizika individue ostaje ne promjenjiva (npr., ako je pojedinac dobio jedan bod kod povijesti zlorabe psihoaktivnih tvari, iako kasnije u budućnosti uspije ovladati vještinama za održavanje apstinencije, taj faktor rizika i dalje ostaje zabilježen, nepromjenjiv) i 2) razina rizika individue raste (npr., osoba počinu novo kazneno djelo pa se bodovi kod povijesti kriminalnog ponašanja umnožavaju) (Andrews i Bonta, 2007).

U svrhu unapređenja procjene te odgovora na kritike prve dvije generacije, sljedeći je pothvat, osim statičkih čimbenika rizika, obuhvatio identifikaciju dinamičkih čimbenika koji su se u trećoj generaciji manifestirali kao kriminogene potrebe (Ricijaš, 2006). Ovi se čimbenici nazivaju dinamičkim upravo zbog svoje promjenjive prirode koja se veže za aktualnu, ne samo prošlu situaciju. Od iznimne su značajnosti zato što služe kao smjernice za razvijanje programa tretmana, ukazuju na područja koje je potrebno targetirati kako bi intervencija bila uspješna, to jest rizik umanjen. Takva bi pitanja bila vezana uz, npr. trenutni status zaposlenja, provođenje vremena s poznanicima/prijateljima kriminalnih stavova i ponašanja, obiteljski odnosi i

sl..Također, instrumenti su formirani i s teorijskom utemeljenošću, čime se nadilazi još jedan nedostatak prethodne generacije.Iz svega navedenog slijedi ime instrumenata treće generacije kao „Instrumenti procjene rizika i potreba“ (Andrews i Bonta, 2007). Dakle, nadovezuju se te uključuju obilježja aktuarne i kliničke procjene sa širim spektrom dinamičkih varijabli kako bi se postigla individualizacija u pristupu. Time se prilagođava nadzor i daljnje postupanje da bi se što uspješnije utjecalo na razinu riziku i umanjila potencijalna šteta za počinitelja i društvo (Burman i sur., 2007).Odnosno, promjene u rezultatu na skali povezane su s promjenom vjerojatnosti počinjenja novog djela ili prekršaja što je ključno za daljnje strategije upravljanja rizikom. Usto, isti autor primjećuje još jednu veliku prednost ovih instrumenata. Naime, s obzirom na to da su dovoljno osjetljivi i mogu zabilježiti promjene u razinama rizika tijekom određenog razdoblja, imaju bitnu ulogu u praćenju i evaluaciji učinkovitosti intervencija. Među prvim primjerima instrumenata ovog koncepta je „*Wisconsin risk and need assessment instruments*“ (Baird, Heinz i Bemus) (Bonta i Wormith, 2008; prema Rajković, 2021).Niti ova generacija nije pošteđena pokoje kritike pa su tako stručnjaci i osobe koje se koriste instrumentima direktno u praksi naveli problem vremena potrebnog za provedbu ovako opsežnih i složenih instrumenata. Osim toga uviđa se problem kod balansiranja sveobuhvatnosti i precizne predikcije sa sažetošću i korisnošću, baš kao i pitanje osjetljivosti na razlike po spolu i etničkoj pripadnosti (Burmani sur., 2007). Usprkos naporima, druga se i treća generacija nisu uspjele u potpunosti implementirati u praksu. Tako Bonta i Wormith (2008; prema Latessa i Lovins, 2010) sugeriraju kako će krajnja odluka o korisnosti procjene ovisiti i o želji pa i namjeri službenika da usvoje i koriste informacije takvih alata. Točnije, mnogi su stručnjaci bili u korak s napretkom i koristili instrumente procjene, no ne i primjenjivali određene promjene u postupanju unutar intervencija kako bi ju zaista i postigli (Rajković, 2021). U ovom su pogledu instrumenti četvrte generacije napravili velik korak naprijed.

Četvrtu se generaciju procjene gleda kao sveobuhvatnu i sustavnu procjenu koja zapravo integrira sve prethodne pristupe uz uvođenje nove metode, metode upravljanja slučajevima. Novina u samim varijablama jest širi spektar obuhvaćenih čimbenika rizika koji do tada nisu bili mjereni uz ostale domene koje su procijenjene važnima za sam tretman. Dakako, razvoj instrumenata ove generacije, uključujući i treću, ne bi bio moguć bez prethodno utemeljenog Modela kriminogenih rizika i potreba (*Risk – Need – Responsivity model – RNR*) koji će detaljnije biti opisan u narednom poglavlju (Andrews i Bonta, 2007). Četvrta generacija procjene objedinjuje informacije o počiniteljevoj povijesti i potrebama te identificira ključne karakteristike rezonivnosti kako bi se adekvatno vodio i pratio slučaj, radije no samo predvidjeti potencijalni recidiv. Na taj se način pomaže u određivanju razine nadzora i tretmana

čime se dodatno fokus stavlja na individualizaciju postupanja s počiniteljima, što je poznato da doprinosi većoj učinkovitosti intervencije (Burman i sur., 2007). Instrument koji najbolje predstavlja načela ove generacije jest „Level of Service/Case Management Inventory“ – LSI/CMI (Andrews, Bonta i Wormith, 2004) (Bonta i Wormith, 2008; prema Rajković, 2021). LSI je često korišten alat u procjeni i u Hrvatskoj. Uporabom ovakvih instrumenata i dosljednom primjenom principa ovog koncepta, kaznenopravni sustav može adekvatno odgovoriti na problem kriminala u zajednici, reduciranjem stope recidivizma čime podiže razinu javne sigurnosti. Usmjerenost na samog počinitelja kao individue, na njegove kriminogene potrebe, specifične čimbenike koji utječu na prijemчивost na tretman, prate događanja na sociološkoj i penološkoj sceni. S vodiljom kako se postupanje s počiniteljem treba temeljiti na njegovu ponašanja, a ne na osnovi uzroka takvog ponašanja (Lancaster i Lumb, 2006; prema Ilijić, 2013).

2.3. Model kriminogenih rizika i potreba

Odmak od retribucije i sve veća naklonjenost rehabilitacijskim principima, rezultirali su razvojem novog koncepta, novog modela, Model kriminogenih rizika i potreba (*Risk – Need – Responsivity model*) koji je zavladao penološkim kretanjima. Ovaj je model (dalje u tekstu RNR model), formaliziran 1990.godine i postaje jedan od najutjecajnijih modela u području rada s počiniteljima kaznenih djela. Preuzet je iz zdravstvenog sustava (Blanchette i Brown, 2006; prema Vukoja, 2023) , a unutar kazneno – pravnog sustava razvijen u kontekstu teorije opće osobnosti i kognitivno – socijalne teorije učenja (Andrews i Bonta, 2006; prema Andrews i Bonta, 2007). Upravo se pod ovom teorijom razvilo centralnih osam čimbenika rizika, koja će se spomenuti naknadno u tekstu. Većga tada nazivaju revolucijom u borbi i ophođenju s kriminalom na području Kanade, Europe, Australije i Novog Zelanda (Andrews, 2006). Nastao je kao dio pokreta „Što funkcionira?“ i dugogodišnjih istraživanja u sklopu odgovora na Martinsonovu prijetnju „Ništa ne funkcionira“ kojom se nadao srušiti principe rehabilitacije u praksi (Maloić, 2016). Dakle, nastaje u okviru istraživanja uvjeta, načina, pristupa ili cjelokupnih programa koji su djelotvorni u radu i suzbijanju daljnjeg kriminalnog ophođenja. Iako se pokret „Što funkcionira?“ i „Nova penologija“ nadovezuju i razvijaju gotovo paralelno, ovaj tretmanski model nije dio i „Nove penologije“. Fokus je na tretmanu i postupanjem s počiniteljem na etički, dostojanstven i efikasan način, umjesto manipulacije i upravljanja počiniteljima kao predmetima u svrhu osiguravanja sigurnosti zajednice. S obzirom na složenost ovog modela nastale su i tendencije govora o „Kanadskoj tretmanskoj paradigmi“ radije no o samom modelu (Cullen, 2012). Osnovna je vodilja ta da se recidivizam može previdjeti, posljedično može se i djelovati na njega, ali ne bilo kako. Zagovara se zaseban pristup svakom od počinitelja kroz tretmansku intervenciju koja je u skladu s procijenjenom razinom rizika na temelju statičkih i dinamičkih čimbenika rizika. S obzirom na to da na statičke čimbenike se ne može utjecati, prošle su naravi, time i nepromjenjivi, fokus se stavlja na dinamičke čimbenike koji su aktualni i postoji mogućnost djelovanja na iste. Time predstavljaju nit vodilju tretmana i potrebe počinitelja na kojima je potrebno raditi kako bi se budući rizik mogao umanjiti (Walters i sur., 2007; Hollin, Palmer, i Hatcher, 2013; prema Maloić, 2015). S razlogom je ovaj model ili paradigma revolucionaran, naglasak je na još jednoj komponenti koja dodatno pridonosi individualizaciji u pristupu i povećanoj vjerojatnosti uspjeha. Riječ je o responzivnosti, procjeni ostalih faktora koji mogu utjecati na ishode tretmana, to jest onih koji utječu na počiniteljevu prijemчивost. Takvi se čimbenici odnose na stilove učenja individue, na njegove opće i specifične sposobnosti, kognitivno funkcioniranje, motivacija, mentalne ili

emocionalne poteškoće i sl. (Latessa i Lovins, 2010). Detektirajući čimbenike responzivnosti, stručnjaci mogu dodatno unaprijediti program, usklađivanjem tretmana s procijenjenim obilježjima, što povećava vjerojatnost uspješnosti intervencije. RNR model počiva na tri ključna principa, kao što se to već da zaključiti, radi se o principu rizika, principu potreba i principu responzivnosti. No, uz navedena tri, prvotno je model naglašavao pet temeljnih principa. Autori Andrews, Bonta i Howge (1990; Bourgon i Bonta, 2014; prema Maloić, 2016) su još naveli i načelo profesionalne diskrecije, odnosno mogućnost stručnjaka za donošenje diskrecijske odluke po pitanju procjene i odabira oblika tretmana. Peto načelo zagovara integritet programa, to jest nastojanje primjene programa u praksi upravo onako kako se u teoriji i na papiru odredilo. Uvođenje ovog načela uvjetovala su istraživanja kojima se ukazalo na to da se obično programe pojednostavljuje i ne provodi u potpunosti (Andrews i Bonta, 2003; Wood, Kade i Sidhu, 2009; prema Maloić, 2016).

Princip rizika nalaže kako je moguće spriječiti i utjecati na recidivizam ako je intenzitet tretmana i cjelokupna intervencija proporcionalna procijenjenoj razini rizika. Sukladno tome, postoje dvije komponente ovog načela: predikcija i usklađivanje. Razina se rizika procjenjuje na temelju niza statičnih i dinamičkih čimbenika rizika te svrstava počinitelje u nisku, srednje ili visoko rizičnu kategoriju (Ogloff i Davis, 2004). Ljudsko je ponašanje prilično kompleksno, posebice ako se govori u kontekstu predviđanja kriminalnog ponašanja, zato su prije svega potrebni instrumenti temeljeni na empirijskim dokazima. Potrebni su pouzdani alati, ali i educirani stručnjaci za primjenu s obzirom na to da se mora osigurati precizna kategorizacija počinitelja da bi im se onda mogla pružati i adekvatna pomoć. Usto, na taj se način mogu i resursi primjereno raspodijeliti te usmjeriti. Usklađivanje potrebne intervencije s počiniteljevim stupnjem rizika predstavlja jedan od ključnih koraka. Dakle, sasvim se logičnim čini da je kod počinitelja višeg rizika potreban složeniji pristup i kompleksnija intervencija kako bi se taj rizik umanjio u odnosu na nisko rizične. Nažalost, u praksi se češće usmjeravaju resursi na počinitelje niskog rizika, upravo zato što su motiviraniji, manjeg otpora i spremni na suradnju (Andrews i Bonta, 2007). Ono što je potencijalno veći problem jest ako je intenzitet rada s počiniteljem niskog rizika puno veći od potrebnog, tada prijeti obrnuti učinak. Jedan od razloga je taj što kada smjestimo počinitelje niskog rizika u okolinu gdje dolaze u učestale i intenzivne interakcije (kroz programe i smještaj) s onima koji su visokorizični tada postoji opasnost od „učenja“ i učvršćivanja antisocijalnih stavova te ponašanja. Ne zovu se kaznionice uzalud najboljima školama kriminala. Osim toga, smještanjem počinitelja profila niskog rizika koji su u odnosu na ostale kategorije uglavnom prosocijalne naravi, u visoko

strukturirane i restriktivne programe tada ometamo utjecaj zaštitnih čimbenika. Zato što ako se počiniteljima takvog tipa pripíše institucionalni tretman od pola godine ili dulje, utoliko bi se čimbenicima poput stalnog zaposlenja, dobrih obiteljskih odnosa i slično moglo uvelike naškoditi (Latessa i Lovins, 2010).

Sljedeći je središnji pojam ovog koncepta, princip potrebe. Ranije je u radu spomenuto kako uspješnost tretmana i utjecaja na recidivizam ovisi o tome koliko dobro cilja potrebe počinitelja. U ovom kontekstu govori se o statičkim i dinamičkim potrebama, to jest rizicima. Statičke su kao što i sam naziv ukazuje, nepromjenjive, primjerice počinjenje prvog kaznenog djela u ranoj dobi. Dinamičke su upravo one koje stručnjaci žele detektirati u radu poput zlouporabe sredstava ovisnosti. Dakle, iako je pojedinac u povijesti svog ponašanja učestalo konzumirao određena sredstva, na ovaj se faktor ipak može djelovati kako bi se u budućnosti uspostavila apstinencija te ujedno umanjio rizik od kriminalnog povratka. Svaki pojedinac posjeduje čitav spektar potreba, no nisu sve kriminogene. Može se reći kako su kriminogene potrebe jedna „podgrupa“ dinamičkih faktora rizika koji su se pokazali u izravnoj korelaciji s recidivom, odnosno kriminalnim ponašanjem. Stoga promjena u ovim faktorima rizika ekvivalentna je promjeni u riziku od recidiva. Iako nisu uvijek svi čimbenici rizika ujedno i potrebe, odlučilo se za ovakvu terminologiju zato što ukazuje na nadu za promjenom (Ogloff i Davis, 2004). Zapravo, ukazuje na potrebu za pomoći na tom putu i radu na promjeni koja nije fiktivna već uistinu moguća, povlači za sobom vjeru da ako se ispravno djeluje, kriminalna se upletenost može reducirati. Ovdje valja svakako napomenuti poveznicu s centralnih osam rizičnih faktora koji su kroz istraživanja pokazali da imaju najveću prediktivnu vrijednost i visoku korelaciju s recidivom. Radi se o: kriminalnoj povijesti, antisocijalnoj strukturi ličnosti, antisocijalnoj kogniciji (prokriminalni stavovi, vrijednosti, uvjerenja), prokriminalnim poznanicima, obiteljskom i bračnom statusu, statusu i razini obrazovanja/zaposlenja, provođenju slobodnog vremena i zlouporabi sredstava ovisnosti. S tim da se prvih četiri faktora nazivaju još „Big four“ kao oni kod kojih se pokazala najsnažnija povezanost (Andrews, Bonta i Wormith, 2006).

Posljednji princip koji zaokružuje RNR model jest princip responzivnosti. Responzivnost podrazumijeva one faktore koji utječu, ponekad i presudno, na pojedinčev odgovor, ishod ili uspješnost tretmana (Ogloff i Davis, 2004). U skladu s time, cilj je svakog tima, a kasnije i pojedinog stručnjaka da pristup maksimalno prilagodi tim karakteristikama kako bi se povećala prijemčivost počinitelja na tretman. Responzivnost se dijeli na opću i specifičnu. Opća ili generalna responzivnost uključuje korištenje kognitivno – bihevioralnih metoda i oblika intervencija koje su se pokazale iznimno učinkovite bez obzira na tip počinitelja. U ovom su se

slučaju za potrebe promjene i inkorporiranja prosocijalnih stavova pa tako i ponašanja ključne pokazale tehnike poput prosocijalnog modeliranja i metode učenja rješavanja problema (Dowden i Andrews, 2004). Učinkovitost kognitivno – bihevioralnih strategija ovisiti će i o razini do koje se poštuju dva osnovna načela. Prvo se načelo odnosi na uspostavu uvažavajućeg, toplog odnosa kroz suradnju između korisnika i osobe koja provodi tretman, a onda se uvodi i drugi korak koji valja poštovati, a to je strukturalni princip. Strukturalni princip podrazumijeva utjecaj na pozitivnu promjenu kroz čvrstu podršku, osnaživanje, prosocijalno modeliranje i slično. Specifična se responzivnost više veže za samu individuu. To jest, na prilagodbu ka počiniteljevoj motivaciji, snagama i potencijalima, stilu učenja, biološkim i socijalnim karakteristikama (Andrews i Bonta, 2007). Kasnijih se godina javila još jedna komponenta koju čak pojedini autori smatraju onom ključnom. Riječ je o sustavnoj responzivnosti koja se odnosi na samu dostupnost intervencija i usluga u zajednici koje mogu adekvatno odgovoriti na procijenjeni profil rizika i potreba, baš kao što uvažava i karakteristike psihosocijalnog funkcioniranja (Taxman, 2014). Primjerice, čak će i prilagođen program pasti u vodu ako osobi u potrebi za tretmanom sama usluga nije dostupna na način da je predaleko ili financijski nedostupna. Smatra se da je ovo načelo usprkos svojoj važnosti, nedovoljno istraženo i prilično zanemareno u samoj primjeni modeli u praksi, dok je fokus i dalje pretežno samo na načelu rizika i potrebe. Evidentno je kako postoji zamjetno manje strategija i pristupa u praksi koji se baziraju na principu responzivnosti, takva slika potencijalno dolazi iz činjenice kako su istraživanja rizika i potreba manje kompleksna od istraživanja načela responzivnosti koje se smatra i nedovoljno dobro definiranim, nedorečenim u početnom konceptu 1990. godine (Lowenkamp i sur., 2012; prema Maloić, 2016).

Andrews i Bonta (2007) iznose kako je zapravo najizazovniji dio cijele priče, prijenos modela RNR u prasku realnog svijeta. Alati procjene i teorijske postavke mogu se savršeno preklapati i funkcionirati, no jedna je stavka ona koja remeti planove, a to su uvjeti u koje se implementira model. Radi se o različitim institucijama s timovima stručnjaka različitih profila i sposobnosti, neproporcionalnih razina educiranosti, neusklađenih kaznenopravnih politika, ali i različitih iskustava pa time i vrijednosti kojima se vode (Andrews i Bonta, 2007). U duhu socijalne pedagogije, usporedbu se može dati s korisnikom u savjetovanju koji odlično odgovara na tretman, surađuje i pokazuje napredak u radu, no potom odlazi u nestimulativno socijalno okruženje, okružen prokriminalnim stavovima i kriminalnim djelovanjem. Kroz stručnu se i znanstvenu literaturu spominje i problem nedovoljno dobre teorijske utemeljenosti triju principa, baš kao i pretjeranom fokusu na riziku i njegovom upravljanju. Ovaj nedostatak

povlači za sobom i problem nedovoljnog istraživanja i uvažavanja počiniteljevih snaga, postignuća te potencijala za buduću promjenu, zato što je tolika usmjerenost na izgradnju profila rizika i deficita individue. Moglo bi se reći da je suviše koncentriran oko kriminogenih potreba, a nedovoljno otvara vidike ka nekriminogenim i zaštitnim čimbenicima. Već je ranije rečeno kako se usprkos postojanju principa responzivnosti, isti donekle zanemaruje. Kritike ukazuju na to da je motivacija počinitelja posebno marginalizirana, ali i aspekt treće komponente koji se odnosi na sam odnos između provoditelja usluge i tretmana te počinitelja. Navodi se kako umjesto uvažavajućeg i autentičnog odnosa, tretman je temeljen na više rutinskom i površinskom „odrađivanju“ (Ward, Melser i Yates, 2007, Matthews, 2009, Maloić i Rajić, 2012, Boone, 2016; prema Maloić, 2016). Pojedini autori još drastičnije pristupaju kritici pa tvrde kako je RNR model promašaj, da je konceptualno inkohherentan, čime pada kao rehabilitacijski okvir. Navode kako se sastoji od niza „labavih“ rehabilitacijskih načela i samo teorijskih pretpostavki koje se tiču odnosa psiholoških varijabli i recidiva, a da pritom nije cjelokupan integrativan teorijski okvir. Usto, progovaraju i o nedovoljno dobroj utemeljenosti dinamičkih faktora rizika što po njima onda povlači i cjelokupan koncept u vodu za sobom (Ward i Willis, 2016).

No, ipak, RNR model je povrh svega snažno empirijski utemeljen model koji počiva na nizu provjerenih i evaluiranih strategija procjene. Utvrđena je njegova valjanost i pouzdanost, model daje smjernice za djelovanje koje zaista funkcionira, a tumači i zašto je tomu tako. Osim toga, postoje dokazi o stopi smanjenja recidivizma uvažavajući upravo ona tri ključna načela. Pritom, model se brani utemeljenošću na teoriji socijalnog učenja što može pokolebati pojedine upućene kritike. Nadalje, velika je prednost povećanje individualiziranog pristupa upravo kroz obuhvaćanje i principa responzivnosti. time potvrđuje svoju sveobuhvatnost u pokušaju razumijevanja ponašanja kriminalnog karaktera, odnosno etiološku komponentu. U prilog modelu odlazi njegova značajna praktična vrijednost i primjenjivost u vidu unapređenja intervencija tekreiranja novih instrumenata procjene rizika na temelju ovog koncepta. Na odmet nije niti osvrnuti se na financijski aspekt pa reći kako su se intervencije RNR modela pokazale i novčano isplativima (Ward, Melser i Yates, 2007, Cullen, 2012, McNeill, 2012, Bourgon i Bonta, 2014, Melton i sur., 2014; prema Maloić, 2016). Iako se zaista javlja kao velika revolucija u penalnoj znanosti, različiti se stručnjaci slažu oko toga da se u daljnjem radu i razvijanju sustava procjene treba uz pitanje „Što funkcionira?“, ipak ponešto više pozabaviti i odgovorom na pitanje „Što funkcionira za koga?“ (Taxman, 2014). U odnosu na sve navedeno, može se zaključiti kako uza sve svoje prednosti i veliku vrijednost koju donosi, kod modela

RNR i dalje postoji mjesta za napredak i unaprjeđenje. No, usprkos detektiranim manama, ovaj model predstavlja veliki korak i uloženi trud u nakani unapređenja sustava procjene pa i pomaka u kaznenopravnom smislu.

3. INSTRUMENTI ZA PROCJENU RIZIKU OD RECIDIVIZMA – UPORABA U PRAKSI

Aktualni Instrumenti kojima se stručnjaci u Republici Hrvatskoj služe u donošenju mišljenja o riziku ili potrebama samo su vodič i usputna pomoć. Zato što se radi o inozemnim instrumentima koji nisu prilagođeni na uvjete i područje rada sa zatvorenicima hrvatskog tla. Brojne su zemlje daleko ranije započele s pridavanjem velike pozornosti i važnosti instrumentima procjene pa je tako zanimljivo da je Velika Britanija već 1992. godine zahtijevala korištenje takvih instrumenata u radu probacijskih službi s punoljetnim počiniteljima kaznenih djela (Raynor i sur., 2000; prema Ricijaš, 2006). S obzirom na nepostojanje domaćeg standardiziranog instrumenta za procjenu, praktičari se moraju snalaziti i biti maštoviti u pronalasku izvora i resursa koji bi im pomogli u što preciznijem donošenju finalnog zaključka. Prema podacima National Institute of Corrections (2021), alatima kojima se praktičari najviše koriste za potrebe procjene rizika i kriminogenih potreba i izradu individualnog programa izvršavanja kazne zatvora jesu LSI-R (Level of Service Inventory–Revised), LS-SMI (Level of Service/Case Management Inventor), COMPAS (Correctional Offender Management Profiles for Alternative Sanctions), ORAS (Ohio Risk Assessment System), Wisconsin Risk/Needs, ACTS (Applied Correctional Transition Strategy), CMC (Client Management Classification) i CAIS (Correctional Assessment Intervention System). Pojedini se koriste i u Hrvatskoj kao pomoćna šablona, no nisu službeno uvršteni ili standardizirani. Slijedi kratak prikaz nekih od instrumenata.

Kanadski su psiholozi, Andrews i Bonta 1980-ih godina razvili jedan od danas svjetski poznatih i korištenih instrumenata, „*The Level of Service Inventory*“ (LSI) (Vose i sur., 2008). Njegova velika snaga leži upravo u potkrijepljenosti teorijom i istraživanjima socijalnog učenja, a ujedno spada u „treću generaciju“ instrumenata procjene sadržavajući statične i dinamičke faktore rizika. LSI se smatra prikladnim za procjenu tretmanskih potreba i praćenje počinitelja bilo to u sklopu nadziranja u probaciji ili pak tijekom tretmana. Također, pogodan je za korištenje kao pomoć u donošenju odluka o riziku i klasifikaciji unutar institucija, ali prije svega kao alat za procjenu rizika od recidiva. Ovo je teorijski i empirijski utemeljen instrument procjene koji je osmišljen kako bi unaprijedio sustav procjene, mogućnost praćenja počinitelja i njegovih promjena da bi to u konačnici moglo pridonijeti još učinkovitijim tretmanima počinitelja kaznenih djela (Vose i sur., 2008). Postoji i kraća, takozvana „screening“ verzija koja omogućuje stručnjacima da jednostavno mogu napraviti brzu procjenu je li počinitelju pod

nadzorom potrebna sveobuhvatna procjena instrumentom koji se zove „*Level of Service Inventory – Revised*“ (LSI – R) (Lowenkamp i sur., 2009). LSI – R je revidirana verzija LSI-a, ujedno i najraširenija verzija. Poput, originalne verzije, služi za procjenu, ali i kvantitativno određivanje razine rizika od recidiva i stupnja potrebe za određenim tretmanskim postupcima. Namijenjen je punoljetnim osuđenim počiniteljima tijekom provođenja neke sudske odluke. Jedna od vrijednosti ovog modela je ranije spominjana teorijska utemeljenost na teoriji socijalnog učenja što otvara mogućnost primjene instrumenta na svim počiniteljima usprkos nekim njihovim specifičnostima poput vrste kaznenog djela, osobnih obilježja i slično (Buđanovac i Mikšaj Todorović, 2000). Sastoji se od ukupno 54 čestice koje su sortirane u 10 relevantnih domena: kriminalna povijest, obrazovanje/zaposlenje, financije, obiteljski i bračni odnosi, smještaj, rekreacija i slobodno vrijeme, druženje (poznanci, prijatelji), problemi s alkoholom/drogama, mentalno zdravlje te stavovi i orijentacije (Andrews i Bonta 1995; prema Holsinger i sur., 2003). Ova se verzija pokazala iznimno kvalitetnim alatom u predviđanju recidivizma za muške i za ženske počinitelje, za osobe s psihičkim teškoćama pa čak i za kanadske počinitelje porijeklom Aboridžine. Pritom primjenjiv kod institucionaliziranih i onih koji su upućeni na izvršavanje alternativne kazne zatvora u zajednici (Gendreau i sur., 2002; prema Ogloff i Davis, 2004). LSI se nastavio razvijati pa tako je nastala i inačica koja po karakteristikama pripada u „četvrtu generaciju“ procjene kojoj se pridodaje i metoda upravljanja slučajevima (engl. Case management). Riječ je o „*Level of Service/Case Management Inventory*“ (LS/CMI). U instrument su integrirane i čestice kojima se detektiraju snage i potencijali počinitelja kako bi se, osim na počinjeno, moglo orijentirati na pozitivnu promjenu i razmišljati u smjeru kako bi se otkrivene značajke mogle iskoristiti u svrhu usvajanja obrazaca prosocijalnog ponašanja. Uz to, kako bi se dodatno maksimalizirao učinak tretmana, instrument obuhvaća i čimbenike responzivnosti (Andrews i Bonta, 2003; prema Ogloff i Davis, 2004). Također, LS/CMI uzima u obzir, čitav spektar socijalnih, osobnih ili zdravstvenih čimbenika poput onih koji se vežu za boravak u instituciji, uvjete i zadovoljstvo, a obično bivaju izostavljeni iz prethodnih generacija instrumenata procjene (Bonta i Wormith, 2008; prema Rajković, 2021).

Ponešto drugačiji, 2009. godine razvijen je još jedan instrument „četvrtre generacije“ u suradnji Sveučilište u Cincinnatiju, Odjela za rehabilitaciju i korekciju u Ohiju te Ureda za kaznenopravne usluge. Riječ je o *Ohio Risk Assessment System* (ORAS) kojim se nastoji procijeniti niz rizika, potreba, ali i čimbenika responzivnosti pa čak i otkriti koje su s obzirom na slučaj pojedine prepreke za uspješan tretman (Latessa i sur., 2018). Ovaj je instrument

specifičan po nekoliko obilježja. Za početak, kreiran je na način da se prilagodila procjena i postoje verzije istog instrumenta za svaki korak kaznenopravnog procesuiranja, ali tako da se podaci mogu nadopunjavati. Na taj se način zapravo rizik od ponovnog počinjenja, kontinuirano provjerava i mjeri s obzirom na njegovu dinamičnu prirodu. Obuhvaća procjenu u pretkaznom postupku, kod nadzora koji se provodi u zajednici (primjerice probacija ili uvjetni otpust), po dolasku u zatvor/kaznionicu te otpuštanju na slobodu. Osim toga, cilj je ustaliti konzistentnost i objektivnost u procjeni i to kroz cjelokupni kaznenopravni sustav, a time onda i unaprijediti komunikaciju te suradnju različitih resora (Latessa i sur., 2018).

Nešto ranije, točnije 1998. godine nastaje početna verzija COMPAS-a odnosno instrumenta punog naziva „*Correctional Offender Management Profiles for Alternative Sanctions*“ (Brennan i Dieterich, 2018). Naravno, kako je dolazilo do promjena kroz napredovanje u znanosti i praksi, tako se i početna verzija tijekom godina revidirala. Trenutno postoje dizajnirane verzije posebno prilagođene za muške počinitelje i ženske počiniteljice kaznenih djela, za mlade osuđenike i počinitelje, za klasifikaciju unutar institucije te verzije kod izlaska počinitelja iz kaznenopravne ustanove. Instrument također predstavlja generaciju koja obuhvaća statične, dinamičke čimbenike kao i ključne faktore responzivnosti. Pokazao je visoku prediktivnu valjanost te mogućnost generalizacije za nekoliko država, to znači i različite kaznenopravne sustave te pokriva čitav spektar raznolikih karakteristika poput onih kod spola, rase i drugačijih kategorija počinitelja. Kreiran je kao pružanje potpore i argumenata u donošenju odluka u određivanju rizika, odluka o tretmanu i postupanjem s počiniteljem, odluka kod ranijeg otpusta poput uvjetnog otpusta ili pripreme za otpuštanje na slobodu te procjene kod nadzora počinitelja nakon otpuštanja. U svakom slučaju, pomaže službama i da bolje razumiju svoje korisnike promovirajući alternative masovnom zatvaranju, javnu sigurnost kao i institucionalnu, kreiran pod idejom pravednosti, potpore i željom za unapređenjem rehabilitacijskih alternativa (Brennan i Dieterich, 2018).

Iako uvršten kao jedan od instrumenata kojim se uz ostale, praktičari najviše koriste kod procjene rizika i potreba, *Wisconsin Risk/Need* (WRN), nije u potpunosti zadovoljio standarde. Razvijen je u 1970-ima, za potrebe određivanja stupnja rizika, potrebnog nadziranja i praćenja te kreiranja tretmana za počinitelje kojima je izrečen uvjetni otpust ili u počinitelje u probaciji. Usmjeren je na klasifikaciju osuđenika prema vjerojatnosti njihove uspješnosti u probaciji. U odnosu na dobivene rezultate, osuđenici se svrstavaju u kategoriju niskog, srednjeg i visokog rizika od neuspješnih probacijskih ishoda. Puno je kraći i oduzima manje vremena za primjenu od primjerice LSI – R (Frantzen, 2020). Tijekom godina instrument se više puta modificirao

zbog kritika o nevaljanost. Pronalaze se izvori više autora koji govore u smjeru odbacivanja instrumenta zato što nije optimalan za korištenje s ovom populacijom. Čak se 2009. godine predložila kompletna izmjena sustava bodovanja ne bi li se time promijenila i točnost procjene. Generalno WRN se sastoji od dvije glavne komponente, rizika i potreba, čije se skale zasebno boduju (Henderson i Miller, 2013). Skala rizika sadrži 11 čestica, a skala koja mjeri potrebe 12. U principu, većina se domena poklapaju s ostalim instrumentima procjene pa se tako i ovdje pokriva uporaba sredstava ovisnosti, mentalno zdravlje, obiteljski i bračni status/odnosi, obrazovanje i status zaposlenja (Franzen, 2021). Skala za procjenu potreba razvijena je tako da su uključene varijable koje su probacijski službenici procijenili kao ključne u otkrivanju i procjeni kriminogenih potreba u probaciji (Baird i sur., 1979; prema Henderson i Miller, 2013). Ne čudi onda što rezultati nisu dosljedni i precizni, s obzirom na to da se ljestvica temelji zapravo na subjektivnom doživljaju, odnosno percepciji službenika. U ovom instrumentu leži još jedna dokazana opasnost a to je kriva procjena aktualne razine rizika osuđenika. Pokazalo se da su se ovim instrumentom osuđenici masovno klasificirali kao visokorizični, šteta koja može biti ovime prouzročena objašnjena je u prethodnom poglavlju (Einsenberg i sur., 2009). Iako u dobroj nakani, konstrukcija WRN nije se pokazala u potpunosti isplativom, ali je zanimljiva i dalje njegova široka primjena, posebice u SAD-u (Jones i sur., 1999; Wright i sur., 1984; prema Henderson i Miller, 2013).

Osim što se radi o stranim instrumentima, kod kojih je nužno uzeti u obzir kulturološke razlike, može se govoriti o još jednoj nedoumici. Naime, činjenica da je većina instrumenata procjene osmišljena devedesetih godina prošlog stoljeća, legitimno je postaviti pitanje primjenjivosti čestica na današnju perspektivu. Povećana je svijest oko postojanja novih oblika kriminaliteta, a vežu se uz rapidan urbani napredak koji za sobom donosi nove izazove. Najčešće se u ovoj domeni spominje elektronički kriminalitet, on po obilježjima značajno odstupa od klasičnog tradicionalnog kriminala na koji smo se navikli. Upravo bi ovakva i slična kretanja mogla pokolebati valjanost i točnost predikcije postojećih instrumenata.

4. PROCJENA RIZIKA POČINITELJA KAZNENIH DJELA

Ono što se kod pokreta „Nova penologija“ i početaka aktuarne procjene kritizira, ujedno predstavlja veliku spoznaju. Radi se o tome da procjena rizika i potreba počinitelja leži na instrumentima koji su se razvili na temelju utvrđenih sličnosti i ponavljajućih obilježja određenih kategorija počinitelja kaznenih djela. Vodeći se dobro znanom izrekom „sto ljudi, sto čudi“, da se naslutiti kako niti u kriminalnom svijetu ne možemo sve osuđenike poistovjećivati jedne s drugima. Kod kategorija počinitelja prema vrsti počinjenog kaznenog djela, zamijetile su se određene značajke i specifičnosti svojstvene svakoj od tih kategorija počinitelja. S obzirom na to, odlučilo se tako i kategorizirati, a potom procjenjivati rizik i potrebe. Nisu svi instrumenti kreirani na način da su predodređeni samo pojedinoj skupini (štoviše broj je izrazito malen) već se primjenjuju na cijelu zatvorsku populaciju. Tomu je tako pretežito zbog ekonomičnosti, ali i zbog većeg broja istih značajnih obilježja koji su se kod različitih skupina počinitelja utvrdili kao iznimno dobri prediktori. Ovaj je pristup zadobio kritiku o neadekvatnosti zbog donošenja odluke o individui na temelju generalnih rezultata većine počinitelja određene skupine koji potencijalno ne moraju vrijediti i za svaku osobu. Usprkos tome, pokazala se dobra prediktivna vrijednost i često potvrdila točnost procjene. Osim toga, opsežna procjena kakvu danas poznajemo iziskuje mnogo napora, vremena i uloženog znanja za provedbu, po svim je standardima nemoguće individualizirati pristup do takve ekstremne mjere, da za svaku pojedinu osobu postoji zaseban alat. Stoga se u ovom radu vodi racionalnošću spomenutih koncepata u pokušaju unapređenja hrvatskog sustava procjene i pristupa počiniteljima. Dakle, iako čine raznovrsna djela i karakteriziraju ih različiti profili ličnosti, kod počinitelja postoji velik broj kriminogenih čimbenika koji su se kroz znanost i praksu istaknuli ključnima za predikciju za više skupina počinitelja. S obzirom na to da su svojstveni više kategorija, u radu će biti zamjetno ponavljanje, uz dodatno definiranje i fokus na ona područja koja su usko vezana i ističu se kao specifična za svaku pojedinu kategoriju. Za potrebe pisanja, odabrane su tri šire dominantne skupine počinitelja, čije su stope recidivizma općenito iznimno visoke. Prema podacima Državnog Zavoda za Statistiku Republike Hrvatske, u 2021. godini poznat je broj od 2995 počinitelja koji su ranije već bili osuđivani, u ukupnom broju počinitelja kaznenih djela, činili bi 24 %. U odnosu na 2016. godinu kada je ta brojka iznosila 6895, odnosno 29 %, zamjećuje se značajan pad, no potrebno je uočiti kako je za tu godinu prisutan i pad ukupnih počinjenih kaznenih djela. Što se tiče same strukture, podaci za 2021. godinu pokazuju da u ukupnom broju počinitelja, najviše je bilo njih s kaznenim djelima protiv imovine - 3605, protiv osobne slobode - 1901 te protiv braka obitelji i djece - 1031. U

istim je tim skupinama, istim redoslijedom bilo i najviše recidivista. Kod kaznenih djela protiv imovine, recidivisti su činili brojku od 1367, za kaznena djela protiv osobne slobode 444, a za kaznena djela protiv braka, obitelji i djece 214. Kroz ova se djela većinom i prožima prva skupina koja se obrađuje u nastavku, a to su počinitelji s elementima nasilja. Postoci govore kako je za istu 2021. godinu, opći udio recidivizma činio 24,38 %, prema prethodnom, ne čudi da najviši postotak od 37,92 % pripada imovinskim deliktima, no postoji još jedna zanimljivost. U ukupnom postotku recidivista, značajno postolje zauzimaju i kaznena djela protiv spolne slobode. Iako ukupan broj počinitelja seksualnih delikata iznosi 97, čak je njih 28 evidentirano u recidivu. Ovakvi pokazatelji ne bi trebali biti zanemareni. Nažalost, iako su brojke približne, nikada neće biti dovoljno precizne i točne zbog problema tamne brojke kriminaliteta. Niz je djela koja ostaju neotkrivena, a razlozi su mnogobrojni. Najčešće su povezani s neprijavlivanjem ili se pak prijave odbace pa ne ulaze u registar. Usto, nerijetko se radi o neznanju, odnosno žrtve nisu upoznate kako je određeni čin okarakteriziran kao kazneno djelo, dok one koje su ga svjesne, često ne prijavljuju zbog straha. U društvu je generalno poznata i pojava difuzije odgovornosti pa se tako smatra da će uvijek to „netko drugi“ riješiti. U ovu zbirku ulaze i problemi povezani sa stavovima tradicionalnih društava. Primjerice, u Hrvatskoj se obitelj gleda kao „nešto privatno, intimno“, zabadanje nosa u obiteljske razmirice i probleme, bilo bi bezobrazno i nekulturno. Stoga zbog cjelokupne neodgovornosti i odsustva reakcije okoline, žrtve i dalje ostaju žrtve prolazeći mimo radara organa kontrole i mira.

4.1. Počinitelji kaznenih djela s elementima nasilja

Za početak valja naglasiti kako prisutnost niti jednog čimbenika samog za sebe ne mora nužno značiti direktnu poveznicu s kriminalnim ponašanjem, no taj će segment potencijalno doći do izražaja u kombinaciji s drugim endogenim ili egzogenim čimbenicima. Zato je bitno uvijek uzimati u obzir najširu moguću perspektivu i kumulativni učinak različitih faktora pojedinčeva života. Općenito je u tom pogledu bitno istaknuti kako je kod ove pojave, kao i kod većine društvenih konstrukta, potreban interdisciplinarni pristup u pokušaju razumijevanja pojave te izučavanje fenomenologije, etiologije, posljedica pojave da bi se onda pomoglo govoriti i o prevenciji (Mamula i sur., 2013; prema Žilić i Janković, 2016). Iznimno je teško pojave gledati odvojeno i izučavati ih svaku za sebe, a kamoli pojedine čimbenike. Ova će problematika biti vidljiva na primjeru ponavljanja više domena kod proučavanja jedne skupine počinitelja, a vrijedit će i za druge kategorije.

Da bismo mogli procijeniti stupanj opasnosti od ponovljenog nasilnog čina, potrebno je prije svega razumjeti što nasilje jest. Kaznena se djela s elementima nasilja smatraju oni delikti u kojima je prisutna primjena fizičke sile ili prijetnje, koja je rezultirala fizičkom ili psihičkom boli i povredom žrtve. Veća su prijetnja javnoj sigurnosti pa time i veća društvena opasnost, a prijestupnici ozbiljniji od počinitelja nenasilnih djela (Mejovšek i sur., 1997). Ono što specifično obilježava nasilje za razliku od uobičajenog nadmetanja jest ta namjera da se povrijedi i nanese šteta nekome ili nečemu (Žilić i Janković, 2016). Nasilje kao karakteristika nije svojstvena samo određenoj kategoriji kaznenih djela, stoga se niti u Kaznenom zakonu djela ne dijele prema uvjetu primjene sile. Element nasilja dio je mnogih zasebnih kategorija, primjerice kaznena djela protiv imovine, protiv spolne slobode, protiv osobne slobode ili pak kao glavno obilježje u kaznenim djelima protiv života i tijela (Singer i sur., 2002; prema Marijanović, 2019). Zbog svojih obilježja koja izazivaju strah i zaprepaštenje zajednice, često javnost pridaje ovakvim djelima i najviše pažnje dok mediji dodatno pridonose uveličavanju, monstruoznosti i brutalnosti. S obzirom na kompleksnost osoba i njihovih djela, za potrebe cjelokupne procjene, ove kategorije, ali i ostalih razmatraju se veze i čimbenici najšireg spektra. Osim onih koji će se vezati isključivo za subjekt, svakako je nužno obuhvatiti i šire socijalizacijske krugove te društvene strukture koje utječu na život pojedinca. Na taj se način povećava razumijevanje počinitelja i djela, utvrđuju rizici, ali i otkrivaju zaštitni čimbenici od kojih pojedini mogu predstavljati plodno tlo za začetak promjene individue. U svjetskoj praksi, postoji nekolicina instrumenata procjene nasilnih počinitelja koji su prepoznati kao pouzdani i

kvalitetni. Ovdje spadaju vodiči i upitnici poput „*Spousal Assault Risk Assessment Guide*“ (SARA) koji je namijenjen procjeni rizika od nasilništva između supružnika, „*Violence Risk Assessment Guide*“ (VRAG), a iako nije usko specijaliziran za nasilnike prikladnim se smatra i „*Historical Clinical Risk Management – 20*“ (HCR – 20) (Koić i sur., 2005). Za potrebe tretmana zanimljiv je „*Structured Assessment of Protective Factors for violence risk*“ (SAPROF) koji procjenjuje zaštitne čimbenike kod počinitelja nasilnih delikata (De Vogel i sur., 2007; Abidin i sur., 2013; prema Božinović, 2018). Također, u primjeni je i „*Hare's Psychopathy Checklist- Revised*“ (PCL – R). Ovaj instrument mjeri zapravo prisutnost obilježja psihopatije, no s obzirom na to da se upravo psihopatija pokazala kao značajan rizični čimbenik kod nasilničkog ponašanja, u uporabi je kao jedan od instrumenata za predikciju nasilnog ponašanja (Hart, 1998; prema Cooke i Michie, 2010).

Za prepoznavanje i odabir područja proučavanja, posebno se kao značajne ističu longitudinalne studije i meta-analize koje omogućuju stručnjacima bolji i strukturirani uvid u razne fenomene. Tako se rizičnim čimbenicima za počinjenje upravo nasilnih delikata bavila i dobro poznata „*Cambridge Study*“ kojom se pratilo 411 dječaka iz Južnog Londona rođenih u kasnim 1950-ima. Period praćenja obuhvatio je 40 godina njihova života, a čimbenici koji su se pronašli kao dominantno rizični za uključivanje u različite oblike kriminalnog ponašanja jesu: niska primanja, loši životni uvjeti i život u derutnim i propadajućim gradskim četvrtima, visok stupanj impulzivnosti i hiperaktivnosti, snižen kvocijent inteligencije i nerazvijena privrženost školi, konflikti između roditelja, nedostatak nadzora i stroga disciplina (Farrington, 2000; prema Burman i sur., 2007). Autori upozoravaju da upravo utjecaj ovakvih čimbenika kreće se u smjeru razvoja antisocijalnih tendencija, koje dovode do kriminalnog ponašanja. Gotovo iste rizike prepoznali su Lipsey i Derzon (1998) u svojoj meta – analizi longitudinalnih istraživanja faktora procjene kod adolescenata i odraslih nasilnih ili ozbiljnih delikata. U skupinu rizičnih pokazatelja navode obiteljsku situaciju, zlostavljajuće roditelje i neadekvatne roditeljske postupke, sniženi inteligenciju, antisocijalne stavove i vjerovanja te socijalnu dezorganizaciju i prisutnost kriminala u susjedstvu. Da je nestabilnost u obiteljskim odnosima bila najčešća u grupama počinitelja kod kojih je recidivizam bio najveći, pronašli su i Buikhuisen i Hoekstra (1974; prema Feuerbach, 2022). Kovčo i Katalinić (2000) u svome radu navode neka od temeljnih demografskih obilježja koja predstavljaju dobre pokazatelje budućeg nasilničkog ponašanja. To su, postojeće nasilničko ponašanje, mlađi muškarci koji nisu u braku, nizak socioekonomski status, često mijenjanje prebivališta te postojanje određenih mentalnih bolesti. Da muškarci mlađe dobi, nižeg socioekonomskog statusa pritom rastavljeni predstavljaju veći

rizik od agresivnog ponašanja pronašlo se i u drugim istraživanjima (Balli i Ural, 2012, Sisek – Šprem i sur., 2012; Sisek – Šprem i sur., 2015; prema Božinović, 2018). Kovčo i Katalinić (2000) dodaju još nezaposlenost i život u gradu, kao bitne utjecaje. Osim demografskih elemenata, tumače kako postoje određena osobna svojstva koja dobro predviđaju nasilnost, poput nezadovoljenih fizičkih i emocionalnih potreba, transfer ljutnje iz prošlosti u sadašnja zbivanja te razvijeni određeni osjećaji, stavovi ili očekivanja spram neke osobe, službe ili ustanove. U odnosu na demografske varijable, mlađi su se muškarci bez partnera/ice pokazali kao posebno rizičnima za nasilni recidiv kroz dvije sveobuhvatne meta – analize prediktora nasilnog recidivizma (Bonta i sur., 1998, Gendreau, Little i Goggin, 1996; prema Campbell i sur., 2007). U ovim su se istraživanjima dodatno za predikciju generalnog i nasilnog recidiva istaknuli antisocijalni stavovi, antisocijalno društvo, zlouporaba sredstava ovisnosti, narušena obiteljska funkcionalnost te nestabilni životni uvjeti. S osvrtom iznimno na recidiviste nasilnih delikata otkriven je učinak sljedećih varijabli: dijagnoza Antisocijalnog poremećaja ličnosti, povijest nasilnog ponašanja te problemi zaposlenja (Bonta i sur., 1998; prema Campbell i sur., 2007). U nizu su se i drugih istraživanja nasilnog ponašanja, antisocijalne crte ličnosti, klinička slika te zlouporaba sredstava ovisnosti kontinuirano pokazali prisutnim kod skupine nasilnih počinitelja (Hodgins, 2008, Fazel i sur., 2009, Asnis i sur., 1997, Elbogen i Johnson, 2009, Nolan i sur., 1999; Sisek-Šprem i sur., 2015; prema Božinović, 2018). Hoće li osoba počiniti ili ne nasilni delikt može se procijeniti preko čimbenika poput ranije kriminalne povijesti, pripadnosti muškom spolu, mlađoj životnoj dobi te detektirane zlouporabe psihoaktivnih tvari (Šendula Jengiđ, 2008). Postepeno se uočava određeni obrazac, ponavljanje pojedinih čimbenika koji se očigledno dosljedno pokazuju ključnim. Preklapanja su zamjetna i kod elemenata koje Piquero, Farrington i Blumstein (2003; prema Šambar, 2019) navode kao presudnima, a to su kriminalitet roditelja i neprikladan roditeljska briga i nadzor, niži kvocijent inteligencije, poteškoće u školovanju te zlouporaba sredstava ovisnosti. Pregledom teorija i provedenih istraživanja Nedimović i Biro (2011; prema Žilić i Janković, 2016) sažimaju i čine grupaciju nekolicine čimbenika pa tako za rizično nasilno ponašanje smatraju presudnim obiteljske i genetske faktore, disbalans u socijalnoj kogniciji, socioekonomski status, interpersonalne utjecaje, pripadnost i druženje s vršnjacima delinkventnog ponašanja, utjecaj masovnih medija te kulturološke čimbenike. S obzirom na sve navedeno te dodatni pregled stručne i znanstvene literature derivirana su temeljna područja obuhvata.

4.1.1. Sociodemografski podaci

Jedna od domena koja je obligatorno uključena u gotovo svaku vrstu ispitivanja, testiranja ili procjene jesu svakako sociodemografski podaci, no ne i uzalud. Iako se prvenstveno radi o statičkim čimbenicima, uvelike mogu doprinijeti prognozi budućeg ponašanja. Za početak, dob, spol i etnička pripadnost često su prepoznati kao temeljni demografski elementi. Piquero i suradnici (2013) u svojoj meta – analizi, obrađuju 31 studiju nasilnih recidivista kako bi otkrili kakav učinak imaju upravo ova tri demografska faktora. Pokazalo se da uvelike utječu na nasilni recidiv i to na način da osobe mlađe dobi, muškog spola i počinitelji koji nisu pripadnici bijele rase učestalije ulaze u statistiku nasilnih recidivista. Za spol je već dobro istraženo i dokazano kako će muškarci u odnosu na žene češće biti počinitelji ozbiljnijih, pogotovo nasilnih delikata (Piquero i sur., 2013). Dominantno se muški rod spominje i svim istraživanjima rizičnih čimbenika u ranije navedenim studijama. Isto vrijedi za 1088 počinitelja ubojstava čiju su kriminalnu karijeru istraživači proučavali 21 godinu te utvrdili kako je stopa recidivizma bila najveća kod počinitelja koji su pripadali muškoj, mlađoj populaciji (Broadhurst i sur., 2016; Wan i Weatherburn, 2016; prema Šambar, 2019). Geografski bliža istraživanja potvrđuju isto. Primjerice, u Vojvodini, na uzorku od 516 žena, Viktimološko društvo Srbije 2010. godine predstavlja istraživanje u kojem se pokazalo da je u 93,4% slučajeva počinitelj nasilja bio muškarac (Viktimološko društvo Srbije, 2010; prema Maljković, 2018). Doležal (2009) je u Republici Hrvatskoj, na 415 muških punoljetnih i pravomoćno osuđenih ispitanika, istraživanjem otkrio da su upravo počinitelji nasilnih kaznenih djela oni koji su dublje uključeni u kriminalni životni stil i to s naglaskom na najmlađu kategoriju ispitanika. Uočava se prednjačenje mlađe dobi počinitelja. Ovo se poklapa s podacima koji ukazuju na to da su generalno nasilni delinkventi ustrajni u činjenju kaznenih djela, a upravo takav tip počinitelja svoju kriminalnu karijeru započinju rano, u mlađoj dobi (Farrington, 1978, 1982; prema Mejovšek i sur., 1997). Povežu li se ove činjenice sa samim djetinjstvom vidljivo je da mladi koji su svoj prvi delikt i prijestup počinili u dobi mlađoj od 15 godina, češće iskazuju agresivno ponašanje no što se to pretpostavlja prema zakonu slučaja (Mejovšek i sur., 1997). Proučavanjem statističkih podataka za Republiku Hrvatsku u periodu 1990. – 1994. za počinitelje nasilnih kaznenih djela, također se zaključuje da pretežito mladi u rasponu u dobi od 26 do 39 najčešće prezentiraju skupinu počinitelja nasilnih djela (Džaja – Hajduk, 2003).

Nadalje, Šućur je 1995. godine na temelju počinitelja razbojništva koji spadaju pod okrilje kaznenih djela s elementima nasilja, potvrdio da se najčešće radilo o mlađim osuđenicima,

muškog spola koji su neoženjeni, a kao još jedan faktor istaknula se razina obrazovanja, to jest niži obrazovni status. Ovdje se dolazi do domena razina obrazovanja, status zaposlenosti te obiteljski ili bračni status. Tako su Kovčo i Katalinić (2000) istraživanjem provedenim na populaciji od 100 počinitelja razbojništva, ubojstva i silovanja iz Primorsko – goranske županije, također potvrdili. Naime, otkrili su kako se (uz ostala svojstva) upravo mlađa dob muškaraca (do 30 godina), prosječna ili slaba educiranost te život s roditeljima kao neoženjeni učestalije pojavljivali kao obilježja počinitelja. Uz česte selidbe, neoženjeni su se muškarci istaknuli i u istraživanju počinitelja koji recidiviraju Buikhuisena i Hoekstra (1974; prema Feuerbach, 2022). Dakako, osim bračnog statusa ili prikupljanja informacija o ljubavnom statusu, u ovu kategoriju spada prikupljanje podataka o obitelji, u smislu s kime je počinitelj živio prije dolaska na izdržavanje te ima li djecu. Što se tiče djece, bitna su saznanja o tome jesu li ona živjela s ocem, majkom ili su već ranije predana na skrb nekome drugome.

Nastavno, jedno od recentnijih istraživanja i to rijetkih koji proučavaju kriminalnu karijeru nasilnih počinitelja u Republici Hrvatskoj provedeno je 2019. godine u Kaznionici u Lepoglavi na uzorku od 93 ispitanika, počinitelja kaznenih djela (Šambar, 2019). Po pitanju nezaposlenosti, gotovo 85 % počinitelja nije bilo u radnom odnosu prije odlaska u kaznionicu, odnosno samo je 14% bilo zaposleno. Da samci i razvedeni muškarci predstavljaju veći rizik za ponovno počinjenje nasilnih kaznenih djela, potvrdilo se još jednom jer je i ovdje njihov postotak činio 68,8 %.

Kako se i obrazovanje utvrdilo značajnim, u slučaju istog gore istraživanja, najviši je udio bio počinitelja sa završenom srednjom strukovnom školom 50,5 %, potom počinitelji sa završenom osnovnom 32,2 %. Za cijeli uzorak, u 69% slučajeva postojali su problemi i lošiji školski uspjeh tijekom samog školovanja, što se poklapa s poveznicom lošijeg školskog uspjeha i nasilništva u starijoj dobi. Lotar, Vrselja i Badurina – Sertić (2017) u svom istraživanju penalnih recidivista na uzorku od 1689 zatvorenika upozoravaju na to da je rizik od spadanja u kategoriju ispodkroničnih penalnih recidivista (zatvorenici koji su počinili između 2 i 4 kaznena djela), onih s nezavršenom osnovnom školom ispao čak 5 puta veći u odnosu na počinitelje koji imaju završenu visoku ili višu stručnu spremu. Nastavno, u Srbiji, točnije Beogradu 2012. godine, na jednom se od istraživanja nasilnika, posebno istaknuo poražavajući podatak kako je najviši postotak, preko polovice ukupnog broja nasilnika, bilo neadekvatnog obrazovanja. Odnosno, 4,1 % njih bilo je bez ikakva obrazovanja, 20,3 % s nezavršenom osnovnom školom i 27% njih sa završenom samo osnovnom školom (Marčeta – Mladenović, 2013; prema Maljković, 2018).

Samo obrazovanje često se povezuje s potencijalnim budućim socioekonomskim statusom, koji se isto tako provlači kao relevantan čimbenik kod nasilnih počinitelja. Pokazalo se da, u odnosu na osobe s višim socioekonomskim statusom, kod nezaposlenih muškaraca i onih koji su nižeg socioekonomskog statusa postoji veća vjerojatnost i rizik od nasilništva u porodici i partnerskog nasilja. Osim toga, obilježavaju ih teži oblici nasilja (Riggs i sur., 2000; prema Maljković, 2018). Potvrda stiže i iz Velike Britanije, gdje su žene siromašnih kućanstava bile više viktimizirane od strane nasilnog partnera u usporedbi s kućanstvima boljih primanja. Pokazalo se da su žene čak tri puta više bile izložene nasilju u domaćinstvima s prihodom manjim od 10 000 funti za razliku od žena u domaćinstvima s primanjima većim od 20 000 funti (iznos manji do nacionalnog prosjeka) (Maljković, 2018). Ova istraživanja zaokružuju i ekonomske teorije koje drže da su s njihovog aspekta, niska plaća, loše materijalno stanje, loši stambeni uvjeti, nezaposlenost, pripadnost nacionalnim manjinama te velik broj potomstva, dobri prediktori i razlozi nasilja u bračnim i izvanbračnim zajednicama (Nikolić – Ristanović i Konstantinović – Vilić, 2018).

Po pitanju pripadnosti manjinama u netom prije spomenutom slučaju istraživanja, radi se o inozemnom području, gdje su u odnosu na Hrvatsku, brojnije manjine miješane i crnačke rase. Međutim, u Hrvatskoj se paralela donekle može povući s romskom manjinom. Romi se često nalaze na rubovima društva, uz visok stupanj marginalizacije, dolazi i diskriminacija što se onda može povezati s kulturalnom kriminologijom te teorijom kulturalnog konflikta i raskoraka (Vujičić, 2012). Nadovezujući se na prethodni paragraf, poklapaju se čimbenici koji djelomično mogu razjasniti kriminalitet Roma. Primjerice, temeljne karakteristike romskih zajednica jesu visoka nezaposlenost i nizak stupanj ekonomske aktivnosti. Također, kao razlog može se navesti to što vrlo mali postotak Roma završava osnovnu školu i upisuje srednju, što se pokazao kao još jedan rizičan čimbenik (Vujičić, 2012). Premjestivši teoriju u realnost, na primjeru istraživanja u Hrvatskoj na području Međimurske županije, pokazalo se da upravo na područjima županije gdje u najvećoj mjeri prevladavaju Romi, stopa kriminaliteta u odnosu na ostale dijelove je vrlo visoka, visoka i srednja (Posavec, 2019).

4.1.2. Povijest kriminalnog ponašanja

Nepromjenjivi segmenti, također mogu biti od velikog značaja i ukazivati na korake koje je potrebno poduzimati u budućnosti kako do ponavljanja istih ili sličnih kaznenih djela ne bi dolazilo. Sveobuhvatna procjena uvelike se veže na prethodnu kriminalnu povijest počinitelja pa u svrhu poboljšanja razumijevanja takozvanog „lanca“ prekršaja i djela počinitelja, bitno je uključiti počinjena djela, raspon žrtava, motive i ciljeve, trajanje prekršaja i slične pokazatelje koji će potom ukazati na fizičke te emocionalne situacije koje predstavljaju visok rizik za počinitelja (Serin i Brown, 1996; Polaschek i Reynolds, 2004).

Početak procjene u ovoj domeni dominantno će se posvetiti počinjenom kaznenom djelu ili djelima zbog kojeg/ih se počinitelj upućuje na izdržavanje kazne zatvora ili ju već izdržava. No, prije nego li se osvrne na samo kazneno djelo, bitno je spomenuti kako se ranije prijavljivanje također uvrštava u ključne elemente procjene. Martinjak, Matijević i Odeljan (2016) su u svom istraživanju 235 policijskih spisa i sudskih presuda kaznenih djela ubojstava i pokušaja ubojstava na štetu članova obitelji (od početka 2005. do kraja 2010. godine) u Republici Hrvatskoj identificirali nekolicinu rizičnih faktora kod nasilniku vezanu uz ovo područje. Jedan od rizika koji su naveli jest upravo ranija prijava počinitelja, bez obzira na to što bi slijedilo u postupku nakon prijave. Spominje se i problem „tamne brojke“, posebice kod nasilnih recidiva jer se utvrdilo da u istraživanjima ranijih prijava kod nasilnih delikata u više od 50% slučajeva nasilna su djela i prekršaji bili prisutni i ranije, međutim to nije bilo prijavljeno (Pavliček i sur., 2014; prema Martinjak i sur., 2016). Isti autori skreću pozornost na potrebu detaljnije procjene počiniteljevog nasilničkog ponašanja zadnjih 12 mjeseci, njegovoj frekvenciji i intenzitetu. No, kod ranijeg prijavljivanja, maloljetnička se delinkvencija i rana dob prvog legitimiranja smatra isto tako jednim od dobrih prediktora ustrajnosti i u budućem kriminalnom ponašanju. Prema Sampsonu i Laubu (2004; prema Mijatović, 2020) i njihovoj „Agre – graded“ teoriji, antisocijalno ponašanje (često se javlja kao jedan od bitnih čimbenika kriminalnog ponašanja u odrasloj dobi) koji u maloljetničkoj delinkvenciji nerijetko ima presudnu ulogu, ima tendenciju zadržavanja i integriranja kod osobe pa sve do i kroz odraslu dob čije se manifestiranje očituje na različite načine kroz mnoga životna područja. Već odavno spominjana Moffitićina teorija upozorava da maloljetnici koji s delinkventnim ponašanjem kreću u samom djetinjstvu, u mnogim slučajevima nastavljaju i u budućnosti koje se onda oformi kao kronično, višestruko te ponekad cjeloživotno prijestupništvo (Moffit, 1993). Moffit (1993) svoju teoriju temelji na Dunedin istraživanju od 1037 ispitanika čiji su se prvi podaci

prikupili kada su imali 3 godine. Slijedila su prikupljanja podataka s 5, 7, 9, 11, 13, 15, 18, 21, 26 te 32 godine. Ustvrdilo se da su oni ispitanici koji su rano činili delikte, s 26 godina češće činili kaznena djela i to ona povezana s nasiljem i drogom. Navodi Kovčo i Katalinić (2000) također potkrepljuju rečeno kategorizirajući počinitelje nasilnih djela koji već imaju prošlost obilježenu nasilnim ponašanjem spadaju u skupinu posebno opasnih za ponovno počinjenje i to zbog sustava vrijednosti, koji će se elaborirati kasnije.

Kao što se da naslutiti, važno je pažnju pridati kojoj kategoriji djelo pripada te oblik počinjenja. U istom se prethodno spomenutom istraživanju prijava, među značajnima svrstao i rizik vezan uz oblik počinjenog nasilja (Martinjak, Matijević i Odeljan, 2016). Tvrde kako su osobe koje su počinile djela prijetnje smrću žrtvi ili njoj bliskim osobama, bile nasilni prema članovima obitelji i djeci te bili posebno okrutni u svojim naumima poput izživljavanja na žrtvi ili ponižavanja iste, ovakva se djela smatraju visokorizičnim čimbenikom.

Nadalje, u pogledu nasilnih kaznenih djela postoji još jedan aspekt koji je potrebno sagledati. Radi se o tome je li počinjeno djelo ekspresivne ili instrumentalne prirode. Odnosno, instrumentalna agresija nije produkt emocionalne nezrelosti ili emocionalnih promjena već je povezana sa saznanjem osobe da uz pomoć agresije može postići svoj cilj ili pak zadovoljiti određenu potrebu. Ovaj je tip agresije i nasilničkog ponašanja sredstvo pomoću kojeg osoba dolazi do svojih zamisli, a ne toliko stvar primarne namjere nanošenja štete ili boli (Fechbach, 1964; Žužul, 1989; prema Šambar, 2019). Kod instrumentalnog nasilja često se pravi poveznica s psihopatskom strukturom ličnosti, s obzirom da se tumači kako ono nije u korelaciji ili posljedica afektivnog uzbuđenja (Cornell i sur., 1996; prema Polaschek i Reynolds, 2004). S druge strane, postoji i ekspresivna agresija koja je posljedica snažnih i intenzivnih emocionalnih promjena kod pojedinca kada se javlja osjećaj srdžbe u situacijama koje procjenjuje provocirajuće ili frustrirajuće (Fechbach, 1964; Žužul, 1989; prema Šambar, 2019). Osim što je bitan pokazatelj rizičnosti, navedena obilježja pomažu stručnjacima u tretmanu u kojem smjeru se kretati po pitanju odabira odrednica tretmana i načina provođenja. Bilo bi pogrešno, moguće i nedjelotvorno ukoliko se primjenjuje ista razina, intenzitet i način rada s počiniteljima s dva različita puta kretanja. Usto, nerijetko se zaključuje da je zapravo riječ o planiranom oportunističkom karakterizira počinitelje koji su već razvili naviku i rekreativno ulaze u rizične situacije. Takvi počinitelji kada im se pruži prilika često nasilno odgovaraju na situacije (Pithers, 1993; prema Polaschek i Reynolds, 2004). Ovakav se sklop može povezati s hostilnošću koja će se kasnije spomenuti, a predstavlja iskrivljeno rezoniranje/tumačenje namjera drugih ljudi ili situacija u kojima se nalaze kao povod za nasilnu reakciju. Ovo obilježje

uvelike ukazuje na rizičnost i povećanu vjerojatnost od ponovnog nasilničkog ponašanja, unutar i izvan institucije.

U procjenu valja uvrstiti i provjeru postojanja specifičnih situacija koje su se zbile netom prije nasilnog ispada koje se kod počinitelja potencijalno manifestiraju kao okidači. U primjere događaja koji mogu djelovati poticajno ili rizično za ponavljanje, spadaju događaji poput razmirica zbog financijskih teškoća ili imovinsko pravnih rasprava, česti su okidači i brakorazvodne parnice koje povlače i problem odluke oko preuzimanja skrbništva ako postoje djeca, preljubi i slično. Zanimljivo je da se kao posebno visokorizična situacija i poticaj za ponavljanje kod nasilnih delikata ustvrdila policijska intervencija. Naime, nakon što žrtva prijavi počinitelja, zbog ljutnje nasilje dodatno eskalira zato što je žrtva potražila pomoć i zaštitu države (Martinja, Matijević i Odeljan, 2016).

Postoje li prethodna kaznena djela za koje je počinitelj izdržavao već kaznu zatvora, potrebno je provjeriti utvrditi o kakvoj se kazni radilo. Naime, opasnosti vrebaju iza svakog ugla pa tako i dugotrajne kazne zatvora mogu predstavljati svojevrsan rizik kod zatvorenika za recidiv. Dokazalo se da kod počinitelja koji su osuđeni na dugotrajne kazne zatvora postoji mogućnost od takozvane „kriminalne infekcije“ i nepovoljnog utjecaja drugih zatvorenika na osobu koja dolazi na izdržavanje (Derenčinović i Getoš, 2008). Kaznionice i zatvori su mjesta gdje se „uči od najboljih“. Događa se da zatvorenici koje se okarakteriziralo kao situacijske delinkvente ili one ekspresivnog više nego instrumentalnog čina, zbog intenzivnog utjecaja zatvorske populacije i subkulture, formiraju i dodatno ustaljuju kriminalne obrasce ličnosti i ponašanja te na kraju ulaze u statistiku višestrukih povratnika. Jedan od razloga tomu može biti činjenica kako se prilagodbom na zatvorski sustav i klimu koja tamo vlada osoba na slobodi teže nosi s resocijalizacijom te zbog poteškoća pribjegava ponovnom činjenju kaznenih djela (Derenčinović i Getoš, 2008).

Područje koje će nam potencijalno biti jako dobar pokazatelj rizičnosti za buduća kaznena djela i prekršaje, a često jedno od glavnih ciljeva tretmana je odnos ili kritičnost prema počinjenom kaznenom djelu. Za počinitelje nasilnih djela poznato je kako su često nesuradljivi i u otporu kada se dotakne preuzimanja odgovornosti i priznavanja krivnje (Reiss i Roth, 1993; prema Polaschek i Reynolds, 2004). Isto tvrdi Farrington (2006), kada govori o nekritičnosti nasilnih počinitelja, navodi i to da su izrazito sklonu pripisivanju krivnje drugima te zaista biti uvjerenja da će okolina vjerovati u njihove iskaze. Upravo im to konstantno prebacivanje „zasluga“ predstavlja prepreku ka preuzimanju odgovornosti. Šambar (2019) je u svom, ranije

prikazanom istraživanju, također obratila pozornost na odnos prema kaznenom djelu i izrečenoj kazni pa je tako dobila podatke da od 93 nasilna recidivista u Lepoglavi, 72 % ispitanika je izrazito nekritična prema kaznenom djelu, a usto ne prihvaća kaznu koja mu je izrečena dok samo postotak od 7,5 % njih u potpunosti preuzima odgovornost te ima razvijenu kritičnost prema počinjenom.

Po pitanju ostalih obilježja počinjenog djela, ponekad se posjedovanje oružja ili dozvole za oružje može smetnuti s uma kao rizik, no pokazalo se itekako presudnim. Samo posjedovanje ukazuje na spremnost uporabe, na kome, kada ili u kojoj situaciji ne može se predvidjeti. Počinitelji kao niti ostatak nekažnjavane populacije stanovnika u većini slučajeva ne pribavljaju s namjerom ubojstva, no ono se ipak u jednom trenutku obistini. Postoje podaci o kaznenim djelima ubojstva i pokušaja ubojstva među obitelji kod kojih je izražajan postotak od 32,2 % djela u kojima je djelo realizirano ili je počinitelj u pokušaju realizacije koristio vatreno oružje, što ovo sredstvo stavlja na visoko drugo mjesto po obliku sredstva izvršenja kaznenih djela u Republici Hrvatskoj (Martinjak, Matijević i Odeljan, 2016; prema Pavliček i sur., 2014).

4.1.3. Obiteljska slika

S prikupljanjem djelića informacija o obitelji započinje se već kod sociodemografskih podataka, osim osnovnih podataka, za cjelokupni doživljaj neophodno se usmjeriti na istraživanje tih odnosa. Posebice govoreći o odnosima između partnera/supružnika. Nezadovoljstvo bliskim odnosima predstavlja rizičan čimbenik nasilja za oba spola (Schumacher i sur., 2001; Henning i sur., 2003; prema Ugrina, 2020). Takvo nezadovoljstvo može biti potaknuto nizom elemenata, no kod žena se istaknuo čimbenik neodgovarajućeg ponašanja partnera, dok kod muškaraca se razlog seli u domenu moći i straha od gubitka kontrole (Saunders, 1995, Dutton, 1999; Henning i sur., 2003; prema Ugrina, 2020). Bračno neslaganje, loša komunikacija u partnerskim odnosima kao i prethodno postojeće nasilje postaju dobar prediktor partnerskog nasilja (Maljković, 2018). Martinjak, Matijević i Odeljan (2016) u svom istraživanju otkrivaju kako je nezadovoljstvo u vidu netrepeljivosti motiv obiteljskog nasilja i to s teškim posljedicama. Odmah zatim, na drugo mjesto dolazi ljubomora.

No, obilježja uže i šire obitelji, unutar koje je počinitelj odrastao kontinuirano se pokazuje kao puno bolji prediktor nasilne budućnosti. Osim saznanja o trenutnoj slici počiniteljeve obitelji, potrebno je prokopati dublje te svjetla uprijeti u primarni socijalizacijski krug i nuklearnu obitelj koja je najviše utjecala na razvoj persone. Obitelj je stup razvoja zdrave, zrele i otporne ličnosti (Mamula i sur. 2013; prema Žilić i Janković, 2016), nažalost takve je karakteristike teško razvijati u patološkom okruženju. Prvenstveno se spominje grub odnos i grubi postupci, strog odgoj roditelja spram djeteta, odvajanje i međusobni konflikti roditelja te kriminalitet roditelja (Farrington, 1991; prema Mejovšek i sur., 1997). Da kriminalna povijest roditelja kod kojih se pronalaze i asocijalne crte ličnost, a posljedično i neadekvatan nadzor te uključenost u život djeteta dovode do potomaka nasilnog karaktera tvrdi i Farrington u svome radu 2006. godine. Posebice se osvrće na fizičke i psihičke forme zlostavljanja i zanemarivanja. Šambar (2019), u sklopu svog rada dolazi do postotka od 39,8% zatvorenika koji su bili izloženi jednom od oblika nasilja u svojoj primarnoj obitelji. Ne čudi podatak da je utvrđena statistički značajna razlika u ukupnom broju počinjenih kaznenih djela s obzirom na kriterij doživljenog nasilja. Uspostavilo se da su, za razliku od počinitelja koji nisu bili izloženi nasilju, oni ispitanici s doživljenim nasiljem počinili više kaznenih djela (Šambar, 2019). Jedna zajednička značajka ozbiljnih prijestupnika u odrasloj dobi jesu upravo loše, neprimjerene obiteljske okolnosti za odrastanje mlade persone (McCord i sur., 1963; Farrington, 1978, 1991; prema Mejovšek i sur., 1997). Ne samo da se radi o ozbiljnijim djelima nego i o češćem činjenju kaznenih djela djece

agresivnih roditelja u odnosu na djecu koja su odrastala kao voljena u povoljnim uvjetima razvoja (McCord, 1983; prema Mejovšek i sur., 1997). Prema istraženom, zapravo se samo potvrđuje već dobro znana i stara tvrdnja kako djeca koja su fizički kažnjavana, kasnije i sama pribjegavaju nasilnom ophođenju. Strauss (1991; prema Mejovšek i sur., 1997) objašnjava kako dolazi do problema prihvaćanja nasilnog ponašanja kao načina rješavanja problema ili izazova, ali i prihvaćanja asocijalnih i antisocijalnih stavova. Istraživanje kojom se lijepo može zaokružiti ova premisa jest istraživanje koje je Widom (1989; prema Mejovšek i sur., 1997) provela na 908 ispitanika oba spola. Usmjerila se na povezanost zlostavljanja i zanemarivanja u djetinjstvu te nasilnih djela i prekršaja u odrasloj dobi. Otprilike 20 godina nakon zlostave u djetinjstvu, rezultati su bili u skladu s očekivanjima. U odnosu na kontrolnu skupinu koja nije bila zanemarivana niti izložena nasilju u djetinjstvu od strane roditelja, ispitanici su druge skupine značajno više bili kao adolescenti uključeni u maloljetničke delikte i prijestupe, a u odrasloj dobi zabilježeni kao opetovani počinitelji nasilnih delikata.

U obiteljsku disfunkciju mogu se uvrstiti i korištenje sredstava ovisnosti, s obzirom na to da se alkoholizam kod roditelja pokazao značajnim za djetetovo kasnije prijestupništvo. Primjerice, u već navedenom istraživanju Šambar (2019) gotovo u 70% slučajeva ispitanika kod jednog ili više članova uže obitelji bio je prisutan problem alkoholizma.

Jedan od relevantnih čimbenika koji ne mora nužno rezultirati negativnim učinkom na djecu jest veličina obitelji. Iako na oko bezazlen faktor, ako se upari s nepovoljnim uvjetima i karakteristikama članova, postaje rizičan. Obitelji s povećim brojem članova često dovode do smanjenja nadzora i uključenosti roditelja u život svakog pojedinog djeteta, usto bitno je uzeti u obzir ekonomsku perspektivu. S povećanjem broja djece povećava se ekonomska deprivacija i doživljaj stresa (Brownfield i Sorenson, 1994; prema Farrington, 2006). Sasvim je logična posljedica da porastom broja djece, dolazi do svojevrzne prenapučenosti obiteljskog doma, akumulira se stres i povećava frustracija, iritabilnost te međusobni sukobi (Farrington, 2006). Primjerice, u Nottinghamskoj studiji autori zaključuju da je upravo veličina obitelji bila jedna od ključnih i najvažnijih prediktora osuđivanosti u kasnijoj dobi (Newson i sur., 1993; prema Farrington, 2006). U skladu se već rečenim, ovaj čimbenik sam za sebe neće biti reaktivan, međutim u kombinaciji s, primjerice, pojavom ovisnosti kod roditelja ili pak zlostavljanja, povećava se vjerojatnost i njegov značaj u cjelokupnoj slici.

4.1.4. Osobne karakteristike

Jedna od osobitosti koja je prepoznatljiva upravo kod ove populacije počinitelja jest impulzivnost i poteškoće u samoregulaciji ponašanja. Impulzivne osobe nisu u potpunosti sposobne inhibirati i regulirati vlastito ponašanje, stoga su im reakcije nekontrolirane, a radnje nepromišljene (Mejovšek, 2007; prema Ugrina, 2020). Impulzivnost je naprosto dio osobnosti pojedinca, a može ju se pronaći u pozadini različitih psihičkih bolesti, ovisnosti i poremećaja ličnosti (Moeller i sur., 2001; Haden i Shiva, 2008; prema Božinović, 2018). Specifičnost ove karakteristike leži upravo u umanjenoj sposobnosti promišljanja svojih postupaka i mogućih posljedica unaprijed. Po tom pitanju moguća je zabuna i zamjena s crtom avanturizma koja je također prisutna kod počinitelja, no kod avanturizma se ipak radi o iskušavanju i upuštanju u rizična ponašanja bez obzira na svijest i percipirane rizike povezane s tom situacijom (Caci i sur., 2003; prema Lotar i sur., 2017). White i suradnici (1994) proveli su longitudinalnu studiju na više 400 ispitanika u Pittsburghu te istaknuli kako su se najveće razlike zabilježile između kategorije kroničnih počinitelja i onih ograničenih na samo povremeno činjenje kaznenih djela i tu u periodu adolescencije. Viša se impulzivnost (uz nižu empatiju) potvrdila kao dosljedan prediktor počinitelja, penalnih recidivista, u odnosu na nerecidiviste i u istraživanju Lotar, Vrselja i Badurine – Sertić (2017). Dakle, u potpunosti je uobičajeno za muškarca počinitelja nasilnih delikata da ima slabu kontrolu impulsa, posljedično eksplozivnu i nepredvidivu narav. Vrlo lako skliznu u stanje bijesa, a pritom imaju poteškoće s odgodom zadovoljenja svojih potreba (Ajduković, 2004: 111-113; prema Maljković, 2018).

Sljedeća karakteristika, koju valja uzeti u obzir kod procjene kriminogenih rizika i potreba, jest agresivnost. Agresivnost se općenito dokazala kao izniman prediktor delinkventnog ponašanja u nizu istraživanja (Huesmann i sur., 1984; prema Vukosav i sur., 2017). Osim već spomenutih teškoća poput nedostatka samoregulacije ponašanja, smanjene razine empatije prema žrtvi, počinitelji nasilnih delikata prepoznati su i po visokim razinama hostilnosti te agresivnosti (Hare, 1993; Blackburn, 1994; Manzić i sur., 1994; prema Kemshall, 2001). Vukosav, Jelaš i Sindik (2014; prema Mustak, 2016) u svrhu potvrde zaključaka prethodnih istraživanja kako su upravo povišena agresivnost te podložnost nasilničkom ponašanju jedne od osobina ličnosti koje su najviše istaknute prilikom procjene počinitelja ubojstava, provode i svoje istraživanje. Uspoređivali su ispitanike kategorija nasilnih i nenasilnih delikata s kontrolnom skupinom. Rezultati su u korist postavljene teze, stoga je skupina počinitelja nasilnih delikata postigla najviše rezultate na dimenziji agresivnosti. Agresivnost je u istraživanju Vukosava, Glavine

Jelaš i Sindika (2015; prema Vukosav i sur., 2017) bila pokazatelj prema kojem su se statistički značajno razlikovale osobe koje su na izdržavanju kazne za nasilnički kriminalitet, pravomoćno osuđene osobe za djela koja su nenasilnog karaktera od osoba iz kontrolne skupine. Ponovno je skupina s nasilnim djelima bila znatno upečatljivija po agresivnosti u odnosu na ostale. Agresija i nasilje su međusobno povezane socio – patološke pojave koje su uzročno – posljedično povezane i s drugim patologijama poput kriminaliteta, duševnih i somatskih bolesti, individualnom ili društvenom disfunkcijom, ovisnostima i slično (Milanović, 2011; Mamula i sur., 2013; prema Ugrina, 2020). Takav komorbiditet uvjetuje povećanje vjerojatnosti od nasilništva uopće, ali i ponavljanja već učinjenog. Nažalost, osim što postoje potvrde o intergeneracijskoj transmisiji agresivnosti, sama se agresivnost prilično dobro integrira u ponašanje i pokazuje stabilnost tijekom dužeg životnog razdoblja (Mejovšek i sur., 1997). Jedno od istraživanja u kojem se ovu kombinaciju značajki agresivnosti i proučavalo jest istraživanje Huesmanna i suradnika (1984; prema Mejovšek i sur., 1997). Na 632 ispitanika kroz 22 godine, podaci koje se sakupili ukazuju na sljedeće. Agresivnost se pokazala prilično stabilnom karakteristikom te dobrim prediktorom delinkventnog ponašanja u kasnijoj dobi. Agresivniji ispitanici s 8 godina, takva su obilježja zadržali i u dobi od 30 godina. Sama razina agresivnosti koja je bila izmjerena na početku istraživanja, u odrasloj se dobi manifestirala kroz učestalo zlostavljanje bračnog partnera ili pak nasilno ponašanje u prometu. Zanimljiv je podatak da se stabilnost agresije kroz generacije u obitelji pokazala čak višom kada se povuče paralela s individualnom stabilnošću agresivnosti koja je također nezanemarivo značajna (Huesmann i sur., 1984; prema Mejovšek i sur., 1997).

Kratko valja spomenuti i nešto što Doležal (2009) opisuje kao intruzivno interpersonalno ponašanje, a može percipirati kao ogranak agresivnog ponašanja. Osobe ovakvog tipa ponašanja, konstantno ulaze u osobni prostor, krše ili ugrožavaju prava, dostojanstvo, ali i čast osoba u svojoj okolini. S obzirom na to da je visoka razina interpersonalne nasilnosti značajno prisutnija kod nasilnih počinitelja u usporedbi s ostalim skupinama, valja na nju obratiti pozornost prilikom procjene. Na važnosti procjene intruzivnog interpersonalnog ponašanja dodatno pridaje činjenica kako, generalno govoreći, uz recidiviste, skupina počinitelja koja posjeduje navedenu karakteristiku glasi za jednu od najopasnijih jer ih ona čini sposobnim za činjenje i najtežih oblika kaznenih djela (Doležal, 2009).

Može se doimati prilično očitim kako nasilnici nemaju „ni trunke suosjećanja“, no istraživanja ovog područja nisu potpuno jednoznačna. Empatija je svakako jedan od konstrukta čije je uvrštavanje u sustav procjene neupitno. Značaj se empatije može promatrati kroz leću rizičnih

čimbenika pa će njezin nedostatak značiti pomak u smjeru recidiva, ali na tom istom kontinuumu optimalna ili iznadprosječna razina empatije svakako predstavlja zaštitni čimbenik kao jedan od otkrivenih snaga individue. Za počinitelje nasilnih kaznenih djela, Farrington (2006) tumači kako općenito imaju teškoće sa zauzimanjem tuđe perspektive te nedostatkom svjesnosti i osjetljivosti na tuđe potrebe, misli i osjećaje. Upravo im takva obilježja onemogućavaju da u potpunosti shvate i osvijeste učinak vlastita ponašanja na druge i ostvare se u općeljudskim odnosima uopće (Farrington, 2006). U istraživanju usporedbe ispodkroničnih penalnih recidivista, kroničnih penalnih recidivista i nerecidivista, kao jedna od mjerenih varijabli, niža je empatija uvelike okarakterizirala skupinu ispodkroničnih recidivista (počinitelji 2-4 kaznenih djela) (Lotar i sur., 2017). Britanska studija Jolliffa i Farringtona (2006a; prema Farrington, 2006) na uzorku od 720 adolescenata donosi potvrdu značaja empatije u delinkvenciji već u ranijoj dobi. Temeljem rezultata zaključili su kako je snižena razina afektivne/emocionalne empatije povezana sa samoiskazanim prijestupništvom i nasilništvom za oba spola (Jolliffe i Farrington, 2006b; prema Farrington, 2006). Kognitivna se empatija pak pokazala izraženijom kod samoiskazanih ozbiljnijih djela krađe, a kombinacija snižene afektivne i kognitive empatije pronašla se kod mladića koji su značajnije prijavljivali sudjelovanje u tučnjavama i vandalizmu (Farrington, 2006). No, zanimljiv je slučaj istraživanja u kojem se odnos niže empatije ili samog kriminalnog ponašanja umanjio kontroliranjem varijabli inteligencije i socioekonomskog statusa, što dovodi do rasprave jesi li ipak ti čimbenici presudni u odnosu na empatiju ili je pak niska empatija samo medijator između inteligencije i počinjenja kaznenih djela (Jolliffe i Farrington, 2004; prema Lotar i sur., 2017). S druge strane, u Finskoj, ali i Španjolskoj u istraživanjima agresivnosti, snižene su razine kognitive i afektivne empatije bile u negativnoj korelaciji s agresivnošću i osuđivanjem (Kaukiainen i sur., 1999, Luengo i sur., 1994; prema Farrington, 2006).

S obzirom na to da je ponašanje produkt osjećaja i misli, temeljni dio procjene jest i kognitivno funkcioniranje vrijednosni sustavi pojedinca. U domeni nasilnih delikata i počinitelja postoje određene specifičnosti. Iz uvoda o nasilnim počiniteljima može se uvidjeti da brojna istraživanja ističu antisocijalna uvjerenja, koja se dovode u vezu s izrazitim nepoštivanjem i kršenjem društvenih normi, što Bonta (1997; prema Doležal, 2009) smatra vrlo pouzdanim prediktorom ponašanja u budućnosti. Ovi su počinitelji skloni poricati krivnju, umanjivati značaj djela ili okrivljavati druge ljude i okolnosti za počinjeno (Miller i sur., 2013). Koliko je važan ovaj dio procjene govori to da je često prva stepenica tretmana, time i daljnjeg napretka upravo preuzimanje odgovornosti te priznavanje krivnje. Genders i Morrison (1996; prema

Kemshall, 2001) isto tako navode kako se kod nasilnika među većim problemima pronalazi okrivljavanje drugih za svoje postupke, a usto imaju tendenciju opravdavati vlastite radnje time da nisu bile u njihovoj kontroli. Oni eksternaliziraju krivnju zato što uvjerenje u podlozi djelovanja jest da oni nemaju kontrolu nad svojim životom jer je sve stvar sudbine i slučaja (Farrington, 2006). Identificirane su i pojedine kognitivne distorzije ili iskrivljena mišljenja u ove skupine koja su se formirala koristeći se antisocijalnom logikom putem koje opravdavaju svoje postupke (Bush, 1995; prema Kemshall, 2001). Objašnjenje se može pronaći u riječima Kovčo i Katalinić, (2010) koje ukazuju na to da je nasilje ovakvog tipa počinitelja nastalo iz različitih sustava vrijednosti a zauzelo je iznimno pozitivnu ulogu u njihovu životu. U njihovim sustavima vrijednosti, osim što je nasilje dozvoljeno, ujedno postaje obrazac ponašanja. Za potrebe tumačenja nastanka poimanja svijeta koja dovode do agresivnog i nasilnog ophođenja, vratit će se korak, dva, unatrag do obitelji kao bitnog faktora u životu počinitelja. Mejovšek i suradnici (1997) obitelj drastično naglašavaju kao jedan od ključnih čimbenika u razvijanju patologije kod djece u ranijoj i odraslih u kasnijoj dobi. Naime, fizičko zlostavljanje djece dovodi do njihove pogrešne interpretacije socijalnih situacija, točnije pristrano zaključuju o situacijama kao prijetećim. Ovaj se proces događa zato što negativno percipiranje, prvo samo obiteljskog kruga, kasnije zahvaća i širu socijalizacijsku okolinu. Ljude i njihove reakcije percipiraju nepouzdanima, prijetećim i neprijateljski nastrojenim, to uvelike doprinosi agresivnom ponašanju (Dodge i sur., 1990; prema Mejovšek i sur., 1997). Takve se kognitivne distorzije rađaju iz kognitivnih skriptova koji se prilično rano uče od roditelja promatranjem i doživljavanjem nasilja, a formiranje skriptova smatra se ključnim za ponašanje osobe u budućnosti. U slučaju da se kumulativno učenje nasilnog ponašanja ne ometa, stvaraju se gotovo pa trajni i čvrsti obrasci agresivnog ponašanja (Huesmann i Eron, 1984; Huesmann, 1988; prema Mejovšek, 1997). Zbog pripisivanja loših nakana postupcima osoba njihove okoline i to bez povoda, češće dolaze u konflikte, što im dodatno otežava razvoj adekvatnih strategija odnošenja i socijalnih kompetencija (Mejovšek i sur., 1997). Ovome tumačenju u prilog ide i teorija racionalnog izbora. Temelji se na konceptu donošenja odluka i odabira jednog oblika ponašanja između različitih alternativa neke situacije. Hoće li se osoba odlučiti za počinjenje nekog kaznenog djela ili ne zavisi o kognitivnoj obradi postojećih informacija na temelju kojih će procijeniti koliko joj se isplati rizik u odnosu na nagradu (Milić, 2014; prema Ugrina, 2020). Naime, zagovornici kognitivno – bihevioralne teorije agresivno ponašanje neke osobe objašnjavaju kao produkt promatranja, proučavanja ili samog iskustva. Ukoliko je dijete (mlada ili odrasla osoba) percipiralo ili iskušalo nasilje kao jedan od oblika rješavanja situacije, a rezultiralo je ishodom povoljnim za njih, utoliko je započelo učenje agresivnog ponašanja kao

onog koje ih može dovesti do cilja i zadovoljenja njihovih potreba (Žilić i Janković, 2016). Posljedično, integrira nasilništvo kao obrazac ponašanja u svakodnevicu. Ovakve je oblike kognitivnih distorzija potrebno detektirati, procijeniti njihov začetak i ukorijenjenost kako bi se moglo raditi na kognitivnom restrukturiranju, time i smanjenju rizika od recidiva.

Postoje rasprave između stručnjaka na temu kvocijenta inteligencije te njegova utjecaja na počinitelje i recidiv, oprečni rezultati različitih istraživanja kolebaju mišljenja i postojeće teorije. Gillin (1933; prema Nikolić – Ristanović i Konstantinović – Vilić, 2018), pristaša teorije o niskoj inteligenciji kao bitnom čimbeniku kod počinitelja, tvrdi kako svako istraživanje o recidivizmu rezultira istim zaključkom, a to je da sa smanjenjem kvocijenta inteligencije, rastu brojevi ponovljenih djela. Smatra se da već inteligencija u ranijoj dobi može biti značajna za buduće odluke pa je tako Bradley (2002; prema Zorić, 2013) dokazao da je IQ izmjeren već u trećoj godini nezanimljivo u korelaciji s kasnijim kriminalnim ponašanjem. S tri godine se mjerila inteligencija i u longitudinalnoj studiji na 120 muških ispitanika u Stockholmu čiji je sniženi kvocijent iznimno dobro predvidio kaznene osuđenike do 30. godine (Stattin i Klackenberg – Larsson 1993; prema Farrington, 2006). U Danskoj su također rezultati studije mladića pali u korist zagovornika inteligencije u svijetu kriminala. Preciznije, Moffit (1981; prema Zorić, 2013) proučava vezu inteligencije i činjenje kaznenih djela gdje je kvocijent inteligencije bio u značajnoj negativnoj korelaciji s počiniteljima koji su do 20 godina počinili dva i više kaznenih djela. U studiji tri kategorije, koje čine nepočinitelji, ispodkronični recidivisti (do 3 kaznena djela) i kronični recidivisti (4 i više djela), kronični su se počinitelji posebno istaknuli po najniže izmjerenoj inteligenciji dok su ispitanici bez kriminalnog dosjea imali najvišu (Stattin, 1993; prema Feuerbach, 2022). U svrhu tumačenja pozadinskih procesa, Lotar, Vrselja i Badurina – Sertić (2017) navode kako pojedinci sa sniženom inteligencijom obično imaju slabiju sposobnost manipuliranja apstraktnim konceptima što uzrokuje nemogućnost dovoljnog razmatranja. Rezultati kod Šambar (2019) ipak ne ukazuju na prevladavajuću prisutnost osoba niske inteligencije kod nasilnih počinitelja, no iako je 63,4% ispitanika bilo prosječne inteligencije, ipak je postotak od 24,7% počinitelja bilo ispodprosječnog kvocijenta. Meta – analiza povezanosti inteligencije i kriminalnog ponašanja iz 2003. godine (Ellis i Walsh, 2003; prema Lotar i sur., 2017), također ne potvrđuje statistički značajnu povezanost ova dva konstrukta pa je konkluzija autora da inteligencija nije dobar prediktor kriminalnog recidivizma. U toj studiji od ukupno 20 istraživanja, tek je u sedam slučajeva inteligencija negativno korelirala s recidivom, u četiri istraživanja postojala je pozitivna povezanost, a u najvećem postotku, odnosno devet istraživanja nije postojala

povezanost uopće. Interesantno je spomenuti i istraživanje povezanosti sniženog kvocijenta inteligencije s alkoholizmom i nasiljem. Welte i Wiczorek (1998; prema Zorić, 2013) došlo su do saznanja kako iako se interakcija nasilnog ponašanja s niskim IQ-om iskazala značajnom, posrijedi djeluje još jedan čimbenik, a to je alkoholizam. Bitno je kod ovakvih slučajeva pažljivo donositi zaključivati, usprkos tome što mogu biti očiti. Inteligencija je imala svoj učinak, no treba promotriti u kontekstu razvijenog alkoholizma zato što se nasilno ponašanje pokazalo najviše povezano s kombinacijom teškog pijenja i niske inteligencije pa je teško tvrditi da je baš inteligencija presudna. Usprkos oprečnosti rezultata, s obzirom na pokazatelje, a u svrhu sveobuhvatne procjene, odlučilo se na uvrštavanje i ovog parametra.

Dok se kvocijent inteligencije pokazao stabilnim tijekom života, kao nešto što je relativno nepromjenjivo, postoji druga sfera utjecajnih čimbenika koje je itekako moguće dodatno razvijati. Riječ je o vještinama, točnije socijalnim vještinama. U određenim su situacijama upravo nedovoljno razvijene socijalne vještine poticaj ili prekretnica u nasilništvu. Primjerice, mnogi stručnjaci slažu se oko toga da nasilnici koriste siromašni repertoar tehnika razmišljanja i načina rješavanja problema u interpersonalnim odnosima (Blackburn, 1993; prema Farrington, 2006). Usto, Farrington (2006) isto tako utvrđuje da zaista počinitelji nasilnih djela imaju slabo razvijene socijalne vještine, kao jedan od primjera daje da su skloni izbjegavanju kontakta očima, vrpolti se i ne pridavati pozornost sugovorniku. Loeber (1990; Mejovšek i sur., 2001; prema Šambar, 2019) dodaje kako u razvoju agresivnosti, uz ostale, jedan od čimbenika jesu upravo slabe socijalne vještine i poremećaji u ponašanju u djetinjstvu koje možemo sagledati kao produkt, ali i uzrok nerazvijenih vještina. Istražilo se i to da mladi s poremećenim odnosima s ljudima iz okoline poput obitelji, prijatelja i ostalih, imaju kasnije tendenciju češćeg činjenja kaznenih djela, odnosno bilježi ih se kao višestruke recidiviste (Mejovšek i sur., 2001; prema Šambar, 2019). Zašto je bitan ovaj podatak? Upravo iz razloga to što nas slabo ili slabije razvijene socijalne vještine koje su bitne u interakciji s drugim ljudima i njegovanju odnosa, dovode do teškoća u održavanju ili stjecanju veza. Prema navedenom, potencijalno takav deficit posljedično doprinosi većoj vjerojatnosti recidiva.

4.1.5. Zlouporaba sredstava ovisnosti

Psihoaktivne su tvari svakako nezaobilazni dio procjene počinitelja bilo koje kategorije. Za počinitelje kaznenih djela alkohol i droga sredstva su uz pomoć kojih dodatno podižu adrenalin, uzbuđenje i daju na hrabrosti. Prema istraženju literaturi, velika većina podataka usmjerena konkretno na počinitelje kaznenih djela s elementima nasilja ukazuju na visoku prevalenciju problema alkoholizma. Jukić i Savić (2014) tvrde kako je na području naše kulture u otprilike 80% slučajeva ukupno počinjenih nasilnih kaznenih djela, počinitelj bio pod utjecajem alkohola. Alkohol i sam alkoholizam je gotovo uobičajena pojava balkanskog naroda, a u kontekstu počinjenja nasilnih delikata, posebice obiteljskog nasilja, alkohol postaje poticaj za odluku o nasilnom suočavanju s problemima. Često služi kao opravdanje i izgovor za takvo nasilno ponašanje (Maljković, 2018). O alkoholu, kao niti o jednom drugom faktoru, ne može se sa sigurnošću govoriti kao o uzroku nekog počinjenog djela, sve je to utjecaj čitavog niza čimbenika i okolnosti koje dovode do postupanja na neprihvatljiv i neprilagođen način u jednom trenutku života. U skladu s time, kao što je već rečeno alkohol treba uzimati u obzir kao jedan od utjecaja. Za istraživanje koje se provelo u Vojvodini (2010; prema Maljković, 2018), 53,6 % počinitelja u vrijeme počinjenja nasilnog kaznenog djela bilo je pod utjecajem alkohola, a 56,4 % ispitanica (partnerice) je priznalo kako počinitelj i inače konzumira alkohol. Ovo pokazuje kako se takvi incidenti nisu događali kao posljedica situacijskog opijanja već postoji obrazac konzumacije. Alkoholizam predstavlja problem i u zemljama SAD-a gdje službena kriminalistička statistika ukazuje na visoku incidenciju alkoholičara kod počinitelja te posebno naglašavaju kako je zlouporaba alkohola posebno izražena kod nasilnih delikata (Džaja – Hajduk, 2003). Prilikom proučavanja recidivista nasilnih kaznenih djela, Šambar (2019), bilježi kako od ukupnog broja počinitelja, ovisnici o drogama činili su 22,6 %, osobe s problemom ovisnosti o alkoholu 6,5 %, a javili su se i ispitanici kod kojih je postojao komorbiditet pa je tako 6,5 % bilo ovisno o drogi i o alkoholu. U skupinu problema s ovisnošću, svrstava se i kategorija kod koje je bila utvrđena dijagnoza poremećaja ličnosti te ovisnosti o nekoj vrsti droga, u ovom slučaju činili su postotak od 9,7%. Iako se na prvu postoci mogu činiti niskim, govori se o gotovo 50 % ispitanika kod kojih postoji problem ovisnosti i zlouporabe. U prilog zlouporabe sredstava ovisnosti kao kriminogenog faktora govori i istraživanje Marčete – Mladenović (2013; prema Maljković, 2018). Istraživanjem je samo još jednom dokazano kako alkohol djeluje kao akcelerator donošenja odluke o nasilnom ponašanju, odnosno povećava učestalost nasilja partnera u vezi. U tom je radu za 51,4 % najčešći razlog nasilnog ponašanja bila prekomjerna konzumacija alkohola, a još je okrutniji podatak da je u

ispitivanju žena žrtava nasilja, čak 72,2 % njih odgovorilo kako je kod posljednjeg napada, počinitelj bio pod utjecajem alkohola, droga ili nekih drugih sredstava.

4.1.6. Psihijatrijske dijagnoze i problemi mentalnog zdravlja

Poremećaji ličnosti ili neki drugi oblici duševnih smetnji, neminovno uzimaju svoj danak ili u slučaju kriminaliteta, daju. U literaturi, po pitanju nasilnih počinitelja, nekoliko se smetnji i poremećaja opetovano javlja pa prelazi u svojevrsnu karakteristiku. Započne li se od istraživanja u djetinjstvu, kod ozbiljnih, nasilnih i kroničnih počinitelja zapaža se nerijetka pojava problema poremećaja pažnje i hiperaktivnost uz impulzivnost. Ovi neuropsihološki deficiti povezuju se s izraženom agresivnošću kod djece koja rezultira nasiljem (Mejovšek i sur., 1997). Loeber (1990; Mejovšek i sur., 2001; prema Ugrina, 2020) također, spominje probleme u ponašanju i poremećaje pažnje, hiperaktivnosti i impulzivnost kao značajne utjecaje na razvitak agresivnog ponašanja. Nadalje, među procijenjenim odraslim počiniteljima kaznenih djela s elementima nasilja, shizofrenija je jedan od najzastupljenijih poremećaja ličnosti. Džaja – Hajduk (2003) tumače kako pacijenti oboljeli od shizofrenije, posebice od paranoidnog oblika imaju značajno veću vjerojatnost za počinjenje nasilnih delikata, upravo zbog takvog specifičnog tipa psihopatologije. Navodi se, da su zapravo osobe sa psihotičnim simptomima poput deluzija ili halucinacija i do nekoliko puta više zastupljenije u omjerima počinitelja nasilnih kaznenih djela u odnosu na opću populaciju bez smetnji ovakvog tipa (Mohandie i Duffy, 1999: 11-12; prema Džaja – Hajduk, 2003). Prema statističkim pokazateljima velika većina kaznenih djela za koje se pacijenti oboljeli od shizofrenije terete su upravo nasilnog karaktera (Hodgins i Muller – Isberner, 2004, Hodgins i Cote, 1993; prema Šendula Jengiđ, 2008). Specifično za partnersko nasilje i dalje se ide u smjeru snažne povezanosti s poremećajima ličnosti kod počinitelja pa je tako izražen postotak shizoidnih i bipolarnih poremećaja (Dodaj i sur., 2017; prema Ugrina, 2020). U nalazima istraživanja Munknera i suradnika (2003; prema Šendula Jengiđ, 2008) 37 % muškaraca koji su evidentiran kao recidivisti, bolovali su od shizofrenije dok je 13% njih i prije prve prijave u psihijatrijsku ustanovu već počinilo svoje prvo nasilno kazneno djelo. Longitudinalna studija provedena u Finskoj, u trajanju od 20 godina i na uzorku od 12058 ispitanika, potvrdila je hipotezu da osobe s određenim duševnim smetnjama nose veći rizik od nasilnog ponašanja (Džaja – Hajduk, 2003). Kod Šambar (2019) je pak, na uzorku nasilnih recidivista, isplivao postotak osoba s postavljenom dijagnozom poremećaja ličnosti od 21,5 % i u kombinaciji poremećaja s problemom ovisnosti, 6,5 % počinitelja. Između ostalog, Posttraumatski stresni poremećaj ili PTSP, također se identificira kao prisutan u populaciji nasilnika. Jukić i Savić (2014) upozoravaju da su oboljeli posebno rizični za nasilno ponašanja ako se uz dijagnozu PTSP-a razvije i ovisnost. Iste autorice govore o oboljelima kao osobama s izrazito niskim pragom

tolerancije na frustraciju što posljedično dovodi do minimalnih povoda za agresivno nastupanje. PTSP je, uz granični poremećaj ličnosti i ovisnost o psihoaktivnim sredstvima, prepoznat kao dobar prediktor za muške počinitelje specifično nasilja u vezama (Riggs i sur., 2000; prema Maljković, 2018). Psihopatija, kao zbirni naziv za više već spomenutih obilježja u ovom radu, kontinuirano se provlače kroz karakteristike nasilnih počinitelja kao snažno povezan faktor (Heilburn i sur., 2010). Psihopatija se nekad koristila pod tim imenom, danas se govori u terminima psihopatološke strukture ličnosti. Ona bi obuhvaćala osobe s plitko doživljavanjem emocijama, nedostatkom empatije, impulzivne i agresivne osobe s niskim pragom tolerancije na frustraciju, osobe bez kajanja i doživljaja krivnje jer svoja djela većinom racionaliziraju te osobu koju karakterizira manjak sposobnosti učenja iz vlastita iskustva (Jukić i Savić, 2014). Mnogi drugi su ukazali na to da je psihopatija bila povezana s nasilništvom nakon otpusta (Douglas i sur., 2006a, Monahan i sur., 2001; Mc Dermott i sur., 2008; prema Božinović, 2018), a od posebnog značaja za ovaj rad su oni podaci koji povezuju konstrukt psihopatije s recidivom (Harris i sur. 1991, Hemphill i sur. 1998, Gendreau i sur. 2002, Salekin i sur. 1996; McDermott i sur., 2008; prema Božinović, 2018).

4.1.7. Socijalno okruženje i provođenje slobodnog vremena

Utjecaj socijalnog okruženja i način provođenja slobodnog vremena najviše je izražen u adolescentskoj dobi gdje nakon roditelja, to jest obitelji, mladi se primarno okreću vršnjacima. Dakako, ne izolira se utjecaj izričito na adolescentsku skupinu, isto vrijedi u kasnijoj dobi. Naime, nasilne osobe upravo zbog specifičnosti vlastita ponašanja postaju socijalno izolirane jedinice, gdje ranije spomenut nedostatak socijalnih vještina dodatno može udaljiti osobe iz počiniteljeve okoline. Potencijalno, nemogućnost zadovoljenja potrebe pripadnosti i poštovanja može rezultirati frustracijom iz koje niče agresivnost i nastavak daljnjeg nasilništva. Ljudi su rođeni kao društvena bića i postoje određene potrebe koje zadovoljavamo upravo unutar sekvence društva. Ovo je samo jedan od mogućih primjera koji bi mogao poslužiti u svrhu tumačenja važnosti socijalne mreže podrške. No, vjerojatnije je da će razvoj događaja krenuti u drugom smjeru pa će osoba koja je odbačena od prosocijalnih vršnjaka i antikriminalnih osoba iz svoje okoline, okrenuti se ljudima koji s njom dijele iste vrijednosti, uvjerenja time i ponašanja. Društveno okruženje takvog miljea, omogućava pregršt prilika za učenje novog kriminalnog ponašanja, odnosno proširivanje svog spektra nasilnog ponašanja. Uz to, učvršćuju se postojeći obrasci kroz odobravanje i daljnji poticaj vršnjakačime stvaraju osjećaj pripadnosti i unapređuju status unutar takvog okruženja (Ugrina, 2020). Iz rečenog, može se naslutiti da je jedna od teorija u pozadini ovog čimbenika svakako Sutherlandova teorija diferencijalne asocijacije i identifikacije. Edwin Sutherland je proučavajući utjecaj okoline i sredine u kojoj pojedinac obitava, postavio temeljne postavke kojima se tvrdi da se kriminalno ponašanje dominantno uči preko drugih ljudi iz naše okoline, a posebnu ulogu u ovom slučaju preuzimaju bliske grupe (Singer, 1996; prema Ugrina, 2020). Najveća opasnost za mlade leži upravo u njihovim vršnjačkim skupinama jer se pokazalo kako su te grupe one u kojima postoji najveća mogućnost učenja antisocijalnog i kriminalnog ponašanja. Osim toga glavna obilježja tih skupina i jest najveći odmak i kršenje društvenih normi baš kao što vrve modelima delinkventnog ponašanja (Eve, 1975; Singer, 1996; prema Ugrina, 2020).

Vrijeme koje djeca, mladi ili odrasli provode u ovakvom nepovoljnom okruženju najčešće spada u slobodno vrijeme njihova dana. Dakle, izvan okvira poslovnih, akademskih ili školskih obveza, što nas dovodi do sljedećeg područja procjene, a to je provođenje slobodnog vremena i hobiji počinitelja. Već u ranijoj dobi djece i mladih fokus je na strukturiranju slobodnog vremena koje predstavlja njihovo neformalno vrijeme i imaju ga za pravo iskoristiti na sebi željen način. No, rizici se akumuliraju kada je to slobodno vrijeme loše organizirano jer dovodi

do češće pojave i razvitka nepoželjnih te društveno neprihvatljivih ponašanja poput zlostavljanja, nasilja ili zlouporabe sredstava ovisnosti (Hadžikadunić, 2014; prema Ivazović Jusmani, 2019). Zašto je nažalost slobodan prostor u danu postao prostor za razvoj asocijalnih ponašanja, jest zato što velik broj osoba ne zna odrediti svoje slobodno vrijeme, raspodijeliti ga i kvalitetno osmisliti. Proizvod toga su besciljno, nesadržajno i stihijski provedeni dani, a mogli bi se (uz pomoć) zamijeniti s prosocijalnim sadržajima koji pridonose samootkrivanju, ostvarenju i samopotvrđivanju (Zabić, 2017; prema Ivazović Jusmani, 2019). Vrijeme koje provode na kvalitetan i konstruktivan način pomaže i u procesu socijalizacije (Žiga i sur., 2015). Govoreći o sportu kao jednom od najčešćih primjera strukturiranja svog vremena, utvrđeno je da se djeca i mladi na taj način lakše asimiliraju i povezuju, to jest dolazi do socijalizacije ličnosti (Galić, 2003; Hadžikadunić, 2014; prema Ivazović Jusmani, 2019). Organizacija slobodnog vremena moćno je sredstvo stvaranja zdravih i poželjnih navika time i razvoja ličnosti te osposobljavanja osoba (Ivazović Jusmani, 2019). Poanta nije samo potratiti vrijeme i čekati novi dan, već uobličiti prostor života koji ostaje kada izuzmemo obaveze i aktivnosti dane na odgovornost. Iz priloženog, kao i većinu čimbenika u životu pojedinca, da se zaključiti kako slobodno vrijeme lako sklizne iz potencijalnog zaštitnog faktora u rizik. Kod počinitelja se potrebno usmjeriti na procjenjivanje dosadašnjeg provođenja vremena te promišljanje kako se ono može pospješiti kao nešto što će pridonijeti kvaliteti rehabilitacije i resocijalizacije. Ukoliko se ono ranije provodilo na relativno konstruktivan način, utoliko je obaveza stručnjaka sagledati kako se takva struktura može ostvariti i unutar institucije u skladu s mogućnostima penalnog sustava.

4.2. Počinitelji kaznenih djela s razvijenom ovisnosti o psihoaktivnim tvarima

U svijetu stručnjaci raspoznaju čitav niz različitih ovisnosti. Ljudski rod danas postaje ovisan o drogi, alkoholu, kockanju, internetu, pornografiji, video igricama, shoppingu i mnogočemu drugom. No, kao skupina koja je izazvala velik interes u ovoj sferi, odabrana je skupina počinitelja koja zlorabi sredstva ovisnosti, odnosno karakterizira ih razvijena ovisnost o psihoaktivnim tvarima. Uzevši u obzir širinu pojma i različitih obilježja konzumenata svake pojedine skupine tvari, za potrebe ovoga rada, pregled literature ograničen je na ovisnike o drogama. Ovisnost o psihoaktivnim tvarima se definira kao neuropsihijatrijski poremećaj čije je glavno obilježje opetovana iznimna želja za nastavkom uzimanja tvari unatoč štetnim posljedicama s tim da je naglasak na teškoći uspostavi kontrole i navedenom nastavku konzumiranja bez obzira na zamijećene negativne posljedice za osobu i njezinu okolinu (Zou i sur., 2017; prema Alaber, 2020). Za početak je zanimljivost, ujedno i najveći izazov ove skupine, njihova heterogenost. Razlike su vidljive u uzrocima konzumacije, neizravnim motivima, u dobi ulaska u ovisnost i stupnju obrazovanja, socijalnom statusu, učestalosti konzumacije i vrsti droga koje koriste, način razvijanja i začetka životnog stila ovisnosti pa onda i motivaciji te svjesnosti potrebe za tretmanom i ostalom (Buđanovac i Jandrić, 2002). Počinitelji ovisnici nemaju istaknutu samo sebi svojstvenu specifičnost, njihov je značaj i najveća posebnost upravo u samoj ovisnosti. Taj je čimbenik najočitiji rizik, ali i potreba ove skupine. Potrebno je shvatiti prirodu ovisnosti, razloge upuštanja u konzumaciju da bismo shvatili kako se i zašto to manifestira u sadašnjosti. Takva će saznanja biti od velike koristi u razumijevanju odnosa s kriminalnim ponašanjem, a samim time usmjeravati daljnji tijek rada s počiniteljem u tretmanu. Kod ove se skupine kao produkt ovisnosti javlja niz drugih problema. Riječ je o apstinencijskoj krizi, alternativnim modelima terapije (terapija metadonom), predrasude i diskriminacija od strane djelatnika u ustanovama i neadekvatna educiranost tretmanskog osoblja za rad, nedostatak motivacije za rad, prekinute veze i odnosi s bližnjima, problemi stanovanja i prihvaćanja i tako dalje (Johnson i Belfer, 1995; Jandrić, 2001; prema Doležal i Jandrić, 2002). Kontinuirano glase za jednu od najsloženijih zatvoreničkih populacija za rad, tretmanski i sigurnosno najzahtjevniju. Osim što se bilježi veća učestalost zdravstvenih problema, obično su ovisnici o drogama u zatvoru skloniji i rizičnom ponašanju poput ulaska u sukobe sa zatvorenicima, pokušaji unošenja droge, samoozljeđivanja ili pokušaja suicida. Usto, specifični su po kriminalnom povratu, u odnosu na ostale kategorije zatvorenika, stopa je recidivizma kod njih najizraženija (Izvešće o stanju i radu kaznionica, zatvora, odgojnih

zavoda i centara za 2021 godinu). U Hrvatskoj je postotak osoba iz ovisničke populacije za razdoblje od 2015. do 2017. iznosio 73 %, dok je primjerice, usporedbe radi, za 2013. godinu, udio recidivista u populaciji tada svih zaprimljenih bio 32 % (Nacionalni akcijski plan suzbijanja zlouporabe droga u RH za razdoblje od 2015. do 2017.; prema Beroš, 2018). Nešto starije istraživanje, također potvrđuje ovaj trend kada je od ukupnog uzorka, 70% ispitanika uključenih u kriminal (ujedno i registrirani ovisnici o drogama) imalo već povijest kriminalnih aktivnosti (Buorac i Mikšaj Todorović, 1996). U slučaju ovisnika počinitelja kaznenih djela, Gendreau i suradnici (1996) navode dio istaknutih rizičnih čimbenika te skupine: muški spol, mlađa dob, ranija osuđivanost i neuspjeli pokušaji rehabilitacije, rana dob početka konzumacije droga i delinkvencije, antisocijalni poremećaj ličnosti te provođenje vremena s antisocijalnim vršnjacima. Za sam recidiv ove skupine pokazali su se značajnim: smještaj, stupanj obrazovanja i zaposlenje, financijski status, osobne veze i odnosi, zlouporaba alkohola i droga, emocionalna prilagodba i stavovi (Maloić i Mažar, 2014). U stranim se istraživanjima, smještaj i stanovanje uz ovisnost ističu kao snažni kriminogeni čimbenici (Ricijaš, 2010; prema Maloić i Mažar, 2014). S obzirom na to da je bitno govoriti i u kontekstu potreba, za ovu je skupinu od posebne važnosti osigurati postpenalnu zaštitu. Prema navedenom, s naglaskom na stanovanje i zaposlenje koji se ističu kao problemi koji se javljaju i prije samog kontakta s pravosuđem. Istraživanje objašnjeno u radu „Zlouporaba droga i uključenost u kriminalno ponašanje“ (Šarić i sur., 2002) daje pregled nekih od najčešće spominjanih rizičnih čimbenika počinitelja s problemom ovisnosti. Na temelju 1102 ispitanika koji su se prvi put javili na liječenje u Centar za izvanbolničko liječenje ovisnosti pri KB „Sestre milosrdnice“ dobiveni su sljedeći rezultati. Za početak, u cjelokupnom uzorku, muškarci su više bili uključeni u kriminalne aktivnosti, a kao značajni prediktori kriminalnog ponašanja ovisnika pokazali su se: dob ispitanika, razina obrazovanja prijestupnika i njegove majke, imovinski status obitelji, vrsta konzumirane droge te duljina konzumacije. Isto tako potvrđeno je da će stupanj kriminalne uključenosti ovisiti o stupnju razvijene ovisnosti. Rezultatima se nekolicine longitudinalnih studija, naglasak stavio na ukupno tri skupine rizičnih čimbenika za pojavnost uzimanja droge i kriminalnog ponašanja (Hawkins i sur., 1987; prema Šarić i sur., 2002) . Prva se skupina veže za probleme u obiteljskom funkcioniranju, druga pak obuhvaća osobine ličnosti, zdravstvene poteškoće i duševni poremećaji dok treća skupina ukazuje na važnost okoline, točnije moćnog utjecaja vršnjaka, njihovih stavova o konzumaciji, uključenost u zlouporabu i kriminalne aktivnosti.

S obzirom na ranije spomenuto obilježje heterogenosti, za potrebe sveobuhvatne procjene počinitelja s problemom ovisnosti ne postoje razvijeni njima prilagođeni instrumenti. Nije

pronađena određena karakteristika po kojoj se samo oni kao kategorija razlikuju pa se u skladu s time obično koriste instrumenti za opću, sveukupnu populaciju zatvorenika poput LSI – a. Uzimajući u obzir da se često uz ovisnost javljaju i drugi poremećaji, što će biti navedeno kasnije, „*The Personality Assessment Inventory*“ (PAI), se pokazao kao prikladan alat u procjeni višestrukih poremećaja (Ruiz i sur., 2021). U odnosu na samu ovisnost, tu se već ističu pojedini kao pouzdani. Za procjenu i kreiranja plana tretmana za osobe s razvijenom ovisnošću postoji „*Addiction Severity Indeks*“, „*Drug Abuse Screening Test*“ ili primjerice „*Severity of Dependancy Scale*“ (Rajković, 2021). Specifično za potrebe kazneno – pravnog sustava, američki su stručnjaci razvili i „*Texas Christian University Drug Screen*“ koji je zamišljen kao screening instrument po ulasku u instituciju i izlasku, a u skladu je s DijagnostičkoStatističkim Priručnikom za Duševne Bolesti (DSM) koji se koristi i u Hrvatskoj (Simpson i Knight, 1998).

4.2.1. Sociodemografski podaci

Počinitelji se u ovoj domeni ne razlikuju mnogo ili pak uopće od podataka koji vrijede za nasilne počinitelje. Pregledom dostupnih istraživanja i kod ovisnika muškarci prednjače u činjenju kaznenih djela u odnosu na žene, baš kao što se ključnim ponovno pokazala dob. Ovu tvrdnju podupiru Šarić, Sakoman i Zdunić (2002) u svom radu, navodeći da muškarci s razvijenom ovisnošću čine više kaznenih i prekršajnih djela vezanih uz priskrbljivanje opijata ili pak novaca. Općenito kod ovisničke populacije veća je zastupljenost muškaraca, što je moguće povezano s razlikama u odgovoru na određene faktore rizika (National Institute on Drug Abuse, 2003; prema Glavurdić, 2016). Da su zatvorenici muškog spola i mlađe dobi u višem riziku, pokazuje i istraživanje provedeno u Kaliforniji na 78 zatvorenika visokog rizika (s pet ili više osuda u zadnjih pet godine) te na 1009 zatvorenika niskog rizika (Evans i sur., 2011). Nekoliko je obilježja po kojima su se visokorizični ispitanici najviše razlikovali od niskorizičnih ispitanika. Među njima je istaknut muški spol, mlađa dob te mlađa dob prvog uhićenja. Jedan od odgovora na pitanje zašto je dob i ovdje važan čimbenik rizika, leži u pokazateljima da su osobe koje ranije stupaju u ovisnost kasnije i češći počinitelji kaznenih djela (Bagarić i Goreta, 2012; prema Alaber, 2020). Strani su autori dob uključivanja u zlouporabu psihoaktivnih sredstava, proglasili čak jednim od čimbenika s najviše utjecaja na pojavnost rane delinkvencije pa onda i činjenje kaznenih djela (Fergusson i sur., 1996, Yu i Williford, 1994, Gordon i sur., 2004; prema Dowden i Latimer, 2006). Studija ovisnika na metadonskom programu, također daje iste rezultate, tvrdeći da je raniji razvoj ovisnosti razmjerni većem opsegu kriminalnom ponašanju za vrijeme trajanja tretmana (Hayim i sur., 1973; prema Butorac i Mikšaj Todorović, 2002). Koliko je u ovom pogledu i socioekonomski status bitan čimbenik bit će vidljivo iz naknadnih poglavlja kada je riječ o povijesti kriminalnog ponašanja, zato što su obično ovisnici nižeg socioekonomskog statusa, slabije platežne moći pa ranije i češće kreću s činjenjem imovinskih delikata kako bi pribavili novac ili samu drogu. Po pitanju nasilja, istaknula se Romska nacionalna manjina, no u kontekstu problematike ovisnosti i činjenja kaznenih djela, na području Republike Hrvatske, nisu se pokazale razlike kod Roma, a niti u slučaju drugih manjina. Heterogenost kao obilježje ponovno dolazi do izražaja.

Za počinitelje i općenito osobe s problemom ovisnosti, pitanja stanovanja i zapošljavanja, jedna su od najizazovnijih. U okviru ovisnika, ovaj se čimbenik pokazao značajnim kao rizičan i prije samog doticaja s pravosudnim sustavom. Nedovoljno razvijene radne navike koje se mogu povezati s nižim stupnjem obrazovanja, a onda kasnije i neadekvatnim uvjetima stanovanja,

Belenko (2006; Douglas, 2009; prema Beroš, 2018) navodi kao osnovne rizike koji se pronalaze kod ovisnika, a s istim se slažu Maloić i Mažar (2014) kada opisuju koliko su potrebe ove skupine složene. Područja zapošljavanja i financijskog pitanja, nažalost nerijetko budu izostavljena iz cjelokupne intervencije (Bosker, Witteman i Hermans, 2013; prema Maloić i sur., 2013). S obzirom na važnost ovih kriminogenih potreba i njihove velike uloge po pitanju recidiva, osim tretmana, kao što je već spomenuto u ovom je smjeru potrebno uložiti veće napore i kad je riječ o postpenalnoj zaštiti.

4.2.2. Povijest kriminalnog ponašanja

Već je ranije opisano kako su ovisnici prepoznati kao skupina koja učestalije recidivira u odnosu na ostatak zatvorske populacije, no osim broja kaznenih djela, značaj se pronalazi u obrascima činjenja i vrsti kaznenih djela koja se čine. Dakle, sam početak bi se odnosio na prikupljanje informacija o povijesti uhićenja, vrsti počinjenog kaznenog djela ili prekršaja, intoksikaciji u vrijeme uhićenja, prirodi kriminalnih aktivnosti kad je počinitelj pod utjecajem psihoaktivnih supstanci te prirodi kriminalnih aktivnosti ukoliko postoje djela koja je počinio u trijeznom stanju (Sinha i Easton, 1999). Utvrđeno je da ovisnici čine čak četiri do šest puta više kaznenih djela kada koriste narkotike, a s porastom ozbiljnosti konzumacije, raste i kriminalna uključenost (Peters i Wexler, 2005; prema Maloić i sur., 2013). Ovakve će informacije pridonijeti formiranju slike i o kroničnosti kriminalnog ponašanja. Kod ovisnika je od posebnog značaja utvrditi o kojim se sve kaznenim djelima radi zato što su to tipovi podataka koji ukazuju na vrstu uključivanja u kriminal i prirodu ovisnosti. Naime, kod počinitelja se krije nekoliko pozadinskih objašnjenja povezanosti kriminalnog ponašanja s ovisnosti, otkrivanjem tog obrasca, stručnjaci u tretmanu dobivaju smjernice za daljnju analizu i postupanje, ali i detalje bitne za procjenu razine rizika. Detaljnije će se o ovim specifičnostima govoriti u poglavlju ovisnosti kao kriminogenog čimbenika. Godinama se u natrag ovisnici ističu kao populacija kod koje prevladavaju imovinski delikti, što se nadovezuje na lošiji socioekonomski status koji im otežava pribavljanje supstanci. Sasvim se logičnim onda čini da ukoliko pojedinac ne može ostvariti svoje ciljeve legitimnim putem, utoliko će se u velikoj žudnji, okrenut najbržem i najlakšem načinu zarade. Obično se opijatski ovisnici najviše pronalaze u ovome, s obzirom na to da razvijaju ovisnost o teškoj vrsti droge koja izaziva brži i jači oblik ovisnosti, a ujedno je i skuplja na tržištu (Inciardi i Chambers, 1972; prema Butorac i Mikšaj Todorović, 2002). Na uzorku od 268 ispitanika mlađih od 35 godina, uključujući oba spola s razvijenom ovisnošću o drogama, Butorac i Mikšaj Todorović (2002) zaključile su sljedeće da postoje značajne razlike između delinkvenata koji su činili kaznena djela da bi došli do supstanci i drugih ispitanika. Kod njih su značajno više zastupljena imovinska kaznena djela, ispitanici su izraženije ovisni o opijatima i s višim brojem ranije počinjenih prekršaja i kaznenih djela. Miller i Welte (1986; prema McMurrin, 2000) potvrđuju navedeno u svojoj studiji te ukazuju da su osobe njihova uzorka koje su koristile izričito i samo ilegalne supstance najviše činila imovinska kaznena djela, dok su se primjerice osobe koje konzumiraju alkohol i drogu u kombinaciji, istaknule po nasilništvu. Što se tiče kaznenih djela s elementima nasilja kod ovisnika, pokazuje se da su ona

u porastu i to u raznim oblicima, a češće su povezana sa stimulativnim tipovima droga poput kokaina i amfetamina (Klarić Markus i Klarić, 2019). Stimulansi dovode do agresije bez objektivnog povoda, a smatra se rezultatom trošenja učinka, to jest slabljenja stimulansa pa se mijenja svijest i osobnost osobe. Nastavno, apstinencijska je kriza također jedan od pokretača agresivnosti i nasilja. Najveći problem leži u tome što su nasilnički ispadi uzrokovani navedenim nepredvidivi, neočekivani, bez povoda ili ikakvih pokazatelja buduće nasilne prijetnje (Klarić Markus i Klarić, 2019).

4.2.3. Obiteljska slika

Obitelj kao primarni socijalizacijski krug individue, opravdano se promatra kao jedan od ključnih čimbenika razvoja problema ili poremećaja u ponašanju. Jasno je da je ovo neizostavan dio u procjeni rizika i potreba bilo kojeg dijela populacije pa tako osoba s problemom ovisnosti u sukobu sa zakonom. Sinha i Easton (1999) govore o važnosti procjene zlouporabe sredstava ovisnosti kod roditelja, prisutnosti nasilja, kršenja zakonskih i društvenih normi obitelji općenito, da bi se mogla dobiti sveobuhvatna slika pozadine problema kod osobe koju procjenjujemo. Čimbenike koje je i „*European Monitoring Centre for Drug and Drug Addiction*“ (2008; prema Glavurdić, 2016), prepoznao značajnim za procjenu rizika kod problema ovisnosti o drogama te posljedično potencijalnog kriminalnog ponašanja jesu: upotreba sredstava ovisnosti kod roditelja, sukobi između roditelja/skrbnika, njihova manjkava uloga u odgoju u smislu zanemarivanja i nedostatka nadzora nad djetetom, nedostatak discipline te nizak ekonomski status obitelji. Podaci koji, također, nisu zanemarivi jesu oni više demografske prirode pa je bitno prikupiti podatke poput bračnog statusa roditelja, broja djece te njihovog redoslijeda rođenja (Raboteg – Šarić i sur., 2002; prema Glavurdić, 2016). Prema dostupnim navodima čini se kako je jedno od obilježja obitelji ovisnika u većem broju slučajeva disfunkcionalnost i narušeni odnosi između članova (Beroš, 2018). Zanimljiv je način na koji McMurrin (2000) opisuje situaciju odnosa ovakvih obitelji. Naime, kao jednu od karakteristika koju se pronalazi kod osoba s problemom ovisnosti u djetinjstvu jest i impulzivnost, čija manifestacija u ponašanju može predstavljati povećani izvor stresa za roditelje. Bespomoćnost i neadekvatni odgojni postupci tada ne dovode do rezultata, ali dovode pak do poremećenih odnosa unutar obitelji koje prate učestali sukobi te progresivna konzumacija droga i alkohola roditelja. U sklopu takvih destruktivnih uvjeta, djeca često uče po modelu pa usvajaju nefunkcionalna ponašanja. Moglo bi se zaključiti kako je onda jedna od bitnih sastavnica procjene ove domene i procjena vještina nošenja sa stresom i rješavanja problema cjelokupne obitelji. Pregledom literature, primjećuje se ponavljanje čimbenika „neprimjereni odgojni postupci“ koji karakteriziraju većinom permisivni, autoritarni ili prezaštitnički roditeljski odgojni stil. Posljedica ovakvog pristupa djetetu, nerijetko je razvoj negativne slike o sebi i nedostatak samopoštovanja što predstavlja poveznicu s kasnijim stupanjem u ovisnost i kriminal djeteta, na način da ne razvija otpornost, a time lakše potpada pod pritisak vršnjaka s pozitivnim stavovima spram ilegalnih supstanci (Glavurdić, 2016). Nažalost, u sklopu navedenih roditeljskih načina postupanja, nasilje nije u potpunosti zaobilazno. U tom slučaju

činovi nasilništva mogu predstavljati traumu koja je pak jedna od često krucijalnih sastavnica pojavnosti zlouporabe (Weekes i sur., 2019; prema Rajković, 2021). U kontekstu traume, bitno je u procjenu uvrstiti i općenito povijest stresnih događaja, podatke o traumatskom iskustvu te podatke o viktimizaciji (Sinha i Easton, 1999).

4.2.4. Osobne karakteristike

Proučavanjem ličnosti temeljem modela „Velikih pet“ čimbenika osobnosti ili petofaktorski model ličnosti, utvrdilo se kako, usprkos činjenici da se zbog heterogenosti ovisničke populacije, ličnost ovisnika ne može svesti na jednu specifičnu, ipak postoje određene crte koje se u njih češće pojavljuju, a djeluju na sam rizik (Markušić, 2023). Osnovnih pet osobina koje zajedno tvore ličnost prema ovom modelu jesu: ekstraverzija, ugodnost, neuroticizam, savjesnost i otvorenost prema iskustvu. U odnosu na kontrolne skupine, skupine ispitanika s problemom ovisnosti kontinuirano postižu više rezultate na skali neuroticizma (DordiNejad i Shiran, 2011, Raketić i sur., 2017; Lackner i sur., 2013; prema Markušić, 2023). Uz neuroticizam, kod ovisnika se procjenjuje negativna povezanost sa savjesnošću, odnosno što je razvijeniji problem ovisnosti, savjesnost je niža. Obično se taj smanjeni osjećaj dužnosti i odgovornosti u društvu može ogledati kroz vlastito odobravanje pribavljanja i konzumacije droga (DordiNejad i Shiran, 2011). Specifičnost se pokazala kod još jednog čimbenika, a to je ugodnost koja je također snižena u ovisnika o drogama i negativno korelira s ovisnošću. Ugodnost se povezuje s povjerenjem i pomirljivošću čije su snižene vrijednosti u skladu s utvrđenom nešto povišenom hostilnošću ovisnika (Markušić, 2023).

Impulzivnost koju se ponegdje gleda kao poremećaj ličnosti, a negdje definira kao pojedinačnu karakteristiku, još jednom predstavlja jedan od ključnih rizičnih čimbenika, ne samo za razvoj ovisnosti, nego i pojavu kriminalnog ponašanja u ovisnika (McMurrin, 2000). Impulzivnost se kod djece mlađeg uzrasta ogleda kao teški temperament ili kod nešto starije dobi kao hiperaktivnost dok se za adolescente govori da imaju potrebu za traženjem uzbuđenja (McMurrin, 2000). Kakav god bio naziv ili manifestacija, impulzivnost se u srži individue razvija kao osobina koja može potaknuti ili biti prekretnica za ulazak u rizična ponašanja.

Nastavno na impulzivnost, ovisnici iskazuju i problem nemogućnosti odgode zadovoljenja svojih potreba (Kovačević i Kecman, 2007; prema Mustak, 2016), što ih čini osjetljivim na frustraciju. Problem uslijedi kada se pojedinac ne zna adekvatno nositi s takvim situacijama pa svoju nesposobnost kontrole psihološke napetosti rješava uporabom droge (Klarić Markus i Klarić, 2019). Zbog svog niskog praga tolerancije na frustraciju ovisnici rabe drogu kao način ublažavanja emocionalne napetosti i doživljaj neugodnih emocija te kao sredstvo dolaska do blagostanja i osjećaja sigurnosti (Mirković Hajduković i sur., 2014). Zapravo je konzumacija jedna vrsta bijega. Bijeg od boli, nelagode, napetosti ili neuspjeha koji se slaže s nesigurnošću

kao jednom od karakteristika ličnosti ovisnika (Ćorić, 2006; prema Đokić, 2021). Stoga je iznimno bitno procijeniti situacije u kojima pojedinac doživljava emocionalnu neugodu i frustraciju te njegove dosadašnje strategije nošenja s takvom napetošću da bi se moglo predvidjeti koliko to doprinosi relapsu i recidivu u budućnosti.

Za osobe s dijagnozom ovisnosti o drogama, stručnjaci pronalaze još jednu iznimnost koja za mnoge predstavlja prekretnicu u začetku konzumacije i činjenja kaznenih djela u tom pogledu. Riječ je o osjećaju bespomoćnosti. Ovisnici se nalaze na marginama društva, osim što su marginalizirani, diskriminacija je očita na svakom koraku. Osobe se promatra sa zgražanjem i gnušanjem, a vrlo rijetko kao individue u potrebi za pomoći. Ukoliko se tome pridoda etiketa počinitelja kaznenog djela, utoliko odbojnost još više raste. Takav negativan efekt kod ovisnika, uz nepovoljne uvjete u zajednici dovodi do porasta osjećaja bespomoćnosti, razvijanja stavova samoodbacivanja i usamljenosti te egzistencijalne praznine (Hudolin, 1987; prema Mirković Hajduković i sur., 2014). Osjećaj nemoći koji zapravo prethodi razvoju ovisnosti gotovo pa se može nazvati svojevrsnim fenomenom (Dodes, 2009; prema Babić, 2021). Da bi se krajnji cilj postigao, a to je smanjenje stupnja vjerojatnosti ponovnog počinjenja kaznenog djela i potpadanja pod utjecaj droge, potrebno je procijeniti koje su to situacije ili čimbenici koji osobu čine bespomoćnom i beznadnom zato što je čin uzimanja droge zapravo čin uspostave kontrole nad svojim životom. Otkrivanjem i djelovanjem na te čimbenike kasnije u tretmanu, umanjuje se vjerojatnost ponovnog uzimanja droge kao sredstva pomoći. Osjećaju bespomoćnosti dodatno doprinosi osjećaj osobnog nezadovoljstva i pesimizam koji su popraćeni emocionalnom nestabilnošću, autodestruktivnošću i nerijetko suicidalnim ponašanjem (Jerković i Maglica, 2015; prema Mustak, 2016).

Prilikom procjene rizika i kriminogenih potreba kod ovisnika o drogama, neophodno je uzeti u obzir njihove stavove, uvjerenja i vrijednosti. „Kriminalno razmišljanje“ tipična je kombinacija stavova i uvjerenja koji vode i održavaju kriminalni stil života (NIDA, 2006; prema Maloić i sur., 2013) kod različitih vrsta počinitelja, uključujući i počinitelje kaznenih djela zlouporabe (Klarić Markus, 2019). Kriminalni optimizam koji ih ohrabruje i motivira misliju kako neće biti uhvaćeni i snositi negativne posljedice vlastita ponašanja dodatno uvlači ovisnike i ostale počinitelje u kriminalne aktivnosti sve veće ozbiljnosti (Klarić Markus, 2019). Takva, svojevrsno iskrivljena razmišljanja duboko ukorjenjuju naviku društveno neprihvatljivog ponašanja kod pojedinca, što ukazuje na to koliko je značaj dobre procjene postojanja takvih distorzija da bi se onda moglo djelovati na njih. Obično se u tom pogledu predlaže trening specifičnih kognitivnih vještina kroz tretman (NIDA, 2006; prema Maloić i sur., 2013).

Ovakvi stilovi razmišljanja mogu i ne moraju biti povezani s već ranije u tekstu spominjanim problemom nedostatka odgovornosti. Odsustvo osjećaja obveze spram društva, obitelji, odnosno svih u vlastitom okruženju, uključujući i sebe raste s dubljom involviranošću u konzumaciju. Zašto je ta odgovornost toliko bitna u ovom kontekstu govore podaci da se nedostatak odgovornosti spram društvenih normi i privrženosti ka zajednici obično manifestira kao kriminalno ponašanje (American Psychiatric Association: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 1994; prema Sinha i Easton, 1999). Problem kod rada na razvoju odgovornosti jest taj što su ovisnici počinitelji skloni manipuliranju, u otporu, nekritično odbijaju surađivati te ulažu minimalne napore u cjelokupan proces (Maloić i Mažar, 2014).

U svakom slučaju, na ustrajnost u ovisnosti te kriminalu utječu obrambeni mehanizmi osobe uz pomoć kojih osobe štite integritet vlastita ega i iskrivljavaju realnost da bi se obranili od nje (Čolović, 2017). Na taj si način dozvoljavaju ustrajanje u dosadašnjim načinima ponašanja, a zadaća je stručnjaka prepoznati ih i restrukturirati. Prema Valliantu (2000) obrambeni se mehanizmi mogu podijeliti na psihotične, nezrele, neurotske i zrele. Skupina se ovisnika dominantno koristi nezrelim i neurotskim obranama (Abd Halim i Sabri, 2013; prema Đokić, 2021). Iz skupine psihotičnih obrana, najčešća je pojava poricanja, odnosno odbijanje prihvaćanja realnosti, to jest ignoriranja činjeničnog stanja (Čolović, 2017). Za nezrelih je obrana za skupinu ovisnika karakteristična racionalizacija baš kao i projekcija te premještanje (Garett, 2012; prema Đokić, 2021). Neurotske obrane se pojavljuju u ovisnika kako bi stvorili osjećaj sigurnosti, obmanjujući sami sebe kako je sve u redu (Aurer, 2015; prema Đokić, 2021). Također, jedan od načina zaštite sebstva od neugode i napetosti. Primjer mehanizama ove kategorije jest uništavanje koje obuhvaća metaforičke činove koji pomažu osobi lišavanja osjećaja krivnje i srama, a javljaju se uzimanjem droge, primjerice bacanje ili razbijanje pribora za drogiranje. Prividno se može činiti kao vrsta „pozitivne“ obrane, no u suštini ovaj mehanizam ovisnicima samo dalje dozvoljava konzumaciju zato što svaki put kada nešto „unište“ , osjećaji krivnje i srama rasprše te više ne predstavljaju prepreku konzumaciji, čime održavaju začarani krug ovisnosti (Abd Halim i Sabri, 2013; prema Đokić, 2021).

Odluke koje osoba donosi u životu pod utjecajem su i razine razvijenosti niza vještina što ih čini faktorom vrijedim uključivanja u procjenu. Nižoj obrazovnoj razini, posljedično težem zapošljavanju te nižem socioekonomskom statusu svakako doprinosi manjak osobnih resursa poput nedostatka socijalnih i životnih vještina (Buchanan, 2006; prema Maloić i sur., 2013). Kako se prijaviti i prikladno odjenuti za posao, kako koristiti javni prijevoz, brinuti se za sebe ili svoj dom, možda se čini bezazlenim, no kriminalnom dijelu populacije koji se uz probleme

sa zakonom moraju boriti i s ovisnošću, ovo su svakodnevni izazovi i prepreke. Ukoliko se umanji značaj ili zanemari važnost navedenog kriterija, utoliko će osoba i dalje biti prepuštena sebi, svojim prethodnim obrascima pa tako i antisocijalnim aktivnostima (Marlowe, 2009). Iz dijela vezanog za impulzivnost te nošenje s frustracijom, vidi se kako ovisnici osim navedenog, poteškoće imaju i zbog nedovoljno razvijenih učinkovitih strategija nošenja sa stresom i rješavanja problema. Često kombinacija vršnjačke okoline s pozitivnim stavovima spram konzumacije te odsustvo socijalne podrške, rezultira ovisnošću kao jednim od mehanizama nošenja s problemima (Glavurdić, 2016). Problem se nastavlja unutar kaznenopravnih ustanova pa većinom zbog nedostatka opisanih vještina te agresivnijeg okruženja kakvo vlada u zatvorima i kaznionicama, zatvorenici nastavljaju sa zlouporabom tijekom izdržavanje kazne zatvora (Wheatley, 2007; Crane i Blud, 2012; prema Šaško, 2020).

4.2.5. Zlouporaba sredstava ovisnosti

Unutar procjene ove kategorije počinitelja, svakako je glavni fokus na ovisnosti kao kriminogenom riziku i glavnoj potrebi. Kako bi se uopće uspostavio odnos u tretmanu koji je ključan za promjenu, primarno je postići nešto dužu apstinenciju. Dokle god je prisutna droga u počinitelja, pomaka u motivaciji i radu na sebi neće biti (Doležal i Jandrić, 2002). Ovisno o putovima koji su doveli pojedinca u ovisnost, točnije u ovom slučaju kriminal, zavisit će stupanj rizika koji predstavlja osoba za recidiv, ali i način daljnjeg postupanja i smjer tretmana. Kriminal i ovisnost često su isprepleteni, a na pitanje što prethodi čemu, stručnjaci se u teoriji i praksi slažu da postoji nekoliko različitih objašnjenja. Bagarić i Goreta (2012; prema Alaber, 2020) opisuju dva tipa ovisnika: ovisnik kriminalac i kriminalac ovisnik. Ovisnik kriminalac je generalno prijemčiviji za tretman i rezultati u vidu smanjenja stope recidiva bit će vezani za samu uspješnost rehabilitacije, zato što se činjenje kaznenih djela javlja kao produkt razvijanja ovisnosti o jednoj ili više droga. Odnosno, ako je suditi prema teoriji da je ovisnost glavni izvor kriminalnog ponašanja, onda je učinkovit tretman taj koji otklanja volju i potrebu za činjenjem kaznenih djela. Ohrabrujuće je to da rezultati nekih istraživanja potkrepljuju navedeno. Naime, oni zatvorenici koji su se za vrijeme izdržavanja kazne zatvora uključili u programe liječenja ovisnosti, po izlasku na slobodu opala im je stopa kriminaliteta (Andrews, 1990, Genderau, 1996; prema Doležal i Jandrić, 2002) te dok bi jedni znatno manje činili kaznena djela, drugi su pojedinci uspjeli čak u potpunosti prestati s kriminalnim aktivnostima (DuPont i Green, 1973; Platt, 1995; prema Šarić i sur., 2002). Ovisnik počinitelj kaznenog djela je osoba koja s ovisnošću započinje u mladoj dobi i eksperimentirati kreće s lakšim drogama, a one s vremenom vode ka težim drogama i jačoj ovisnosti. Već tada u fazi isprobavanja, osobe započinju sa sitnim krađama i delinkvencijom zato što im džeparac nije dovoljan, obično se tada i društvo mijenja te obiluje vršnjacima antisocijalnog ponašanja koji su već uključeni u kriminalne aktivnosti. Kako se fokus premješta s „lakših“ droga na „teže“, tako se ozbiljnost situacije povećava. Tada, ovisnost preuzima kontrolu nad pojedincem te se njegova cjelokupna egzistencija svodi na nabavljanje droge. S obzirom na cjenovnu nepristupačnost, ovisnici sve češće čine pretežito imovinska kaznena djela, ali i nasilna kako bi se domogli sredstava za nabavu droge. Do onda, osoba već gubi sposobnost svakodnevnog funkcioniranja i izvršavanja svojih dužnosti, a sukobi s okolinom i zakonom sve su veći (Bagarić i Goreta, 2012; prema Alaber, 2020). Ovaj bi tip ovisnika u kriminalu predstavljao *Ekonomski model* koji zapravo sumira rečeno i tumači kako ovisnici nisu primarno motivirani kaznenim djelom već nemogućnosti financiranja ovisnosti (Jandrić Nišević i sur., 2016; prema Beroš, 2018). Zato i

jest toliko visoka prevalencija imovinskih kaznenih djela kod počinitelja s problemom ovisnosti o drogama.

S druge strane, koncept kriminalca ovisnika predstavlja mnogo veći izazov za rad i opasnost za zajednicu. Kod ovakvih je tipova ovisnost samo još jedan segment njihova stila života i posljedica primarnog uključivanja u svijet kriminala. Ovdje će osobe odmah započeti s konzumacijom težih supstanci poput kokaina i heroina te za razliku od prethodnog tipa ovisnika, lakše uspostaviti apstinenciju. No, usprkos čestim pokušajima apstiniranja, puno se češće i lakše vraćaju kriminalu, time i drogi (Bagarić i Goreta, 2012; prema Alaber, 2020). Navedeno je za pretpostaviti, s obzirom na to da je pojedinac već razvio svoj kriminalni stil životai uspostavila kriminalnu karijeru. Nije Ekonomski model, ali je zato *Model Životnog stila* taj koji se poklapa s ovom skupinom. Ovisnost i uključenost u kriminal objedinjeni su u jedan specifičan kriminalni stil života. Zagovaratelji ne odvajaju ove dvije pojave niti pokušavaju odgonetnuti što se javilo prije već su usmjereni na razumijevanje održavanja nekog ponašanja usprkos negativnim posljedicama po pojedinca (Walters, 1994, De Li, 2000; prema Galić, 2003).

Utvrđivanje začetka ovisnosti jednako je bitno kao i procjena razvijenosti ovisnosti. Razlog tomu jest to što se češća i duža konzumacija povezuje s učestalijim činjenjem kaznenih djela. Pregledom čak 30 studija pokazalo se da je vjerojatnost od kršenja zakonskih normi kod osoba s ovisnošću tri do četiri puta veća u odnosu na nekonzumente (Bennett i sur., 2008; prema Duff, 2017). Potrebno je uvrstiti cjelokupnu procjenu povijesti obrasca uporabe sredstava, što bi značilo prikupiti informacije o frekvenciji konzumacije, vrsti tvari, količini, periodima ekscesivne konzumacije i apstinencije, simptomima sustezanja te posljednjem uzimanju droge (Sinha i Easton, 1999). Dakako, dob početka eksperimentiranja i nastupanja ovisnosti je također iznimno bitan prediktor budućeg ponašanja. Od značaja će stručnjacima biti i informacije o prethodno provedenim tretmanima ili liječenjima te postignuti ishodi kod individue (Sinha i Easton, 1999).

Možda se pitanje o kojim je točno tvarima kod ovisnosti riječ, ne čini primarnim, no nalazi različitih istraživanja upućuju na važnost razlikovanja supstanci kojima se osobe prepuštaju. Meta – analiza kojom su autori obuhvatili 30 studija, ukazuje da se kod težih i češćih prijestupnika kao sredstva ovisnosti pojavljivali heroin, *crack* i kokain. U odnosu na počinitelje koji su konzumirali „lakši“ tip droga, veći je bio postotak kaznenih djela krađe, prostitucije, provala i razbojništva (Bennett i sur., 2008; prema Alaber, 2020). Nadalje, stimulansi

(amfetamini), zbog svog načina djelovanja povezuju se s impulzivnošću i agresijom te promjenom prosudbe pa su kod počinitelja koji ih konzumiraju nešto više zastupljena nasilna kaznena djela. Za počinitelje ovisne o heroinu su specifična više imovinska kaznena djela poput krađa i prijevara što je u skladu s teorijom o načinu rješavanja problema financiranja dok je generalno najniža stopa kriminala među konzumentima kanabisa (Fridell i sur., 2008; prema Alaber, 2020). Da je bitno otkriti koje su droge popularne među počiniteljima, potvrđuje se i u kontekstu Republike Hrvatske. Primjerice, Mujkanović (2022) provodi istraživanje na 6 858 ovisnika te dolazi do postotka od 34,6 % njih koji su po prvi puta počinili neko kazneno djelo tek nakon početka konzumacije težih sredstava ovisnosti.

4.2.6. Psihijatrijske dijagnoze i problemi mentalnog zdravlja

Uz ovisnost, nerijetko se pojavljuju i mnogi drugi poremećaji ili općenito problemi mentalnog zdravlja u komorbiditetu pa obično isti i više recidiviraju (Grella i sur., 2008). Opasnost postojanja višestrukih poremećaja kod ovisnika leži i u povećanom riziku od agresivnosti koja je onda češće povezana s nasilnim kaznenim djelima te suicidalnosti (Grella i sur., 2008, Ruiz i sur., 2012). Sinha i Easton (1999) naglašavaju kako je baš kod zlouporabe iznimno važno pažljivo ispitivanje mentalnog statusa što uključuje provjeru kognitivnog funkcioniranja i postojeće disfunkcije, postojanje legitimne dijagnoze razvijenog poremećaja ovisnosti te pojavljuje li se u kombinaciji s još kojim poremećajem. S obzirom na to da mogu imati izravan ili neizravan utjecaj na počinjenje kaznenog djela, dodaju kako je potrebno posebno utvrditi uključuje li poremećaj halucinacije, afektivne smetnje, paranoje, suicidalne ili nasilne nagone. Svakako, kao kod same ovisnosti, nužno je obuhvatiti povijest tretmana i liječenja.

Pojedini podaci govore da je pojavnost poremećaja ličnosti u ovisnika čak 70 – 90 % (Marić, 2005; prema Mirković Hajdukov i sur., 2014). Kod ovisničke prijestupničke populacije među učestalijima su depresija, bipolarni poremećaj, PTSP i psihotični poremećaji (Douglas, 2009; prema Beroš, 2018, Marlowe, 2009). Uz navedeno, aktualni su anksiozni poremećaji te antisocijalni poremećaj ličnosti (Brooner i sur., 1997., Mestre – Pinto i sur., 2015). Pojava anksioznosti i paranoje, posebice kod korisnika kokaina ili kanabisa, česta je pojava (Irish College of General Practitioners, 2003; prema Maloić i Mažar, 2014). Ovaj podatak ne začuđuje s obzirom na to da se često takva stanja napetosti, tjeskobe i straha pokušavaju ublažiti uzimanjem lijekova, odnosno u ovom slučaju lijekovi se zamjenjuju drogom (Mirković Hajdukov i sur., 2014). Isti su autori navedeno potvrdili, pronašavši u svom istraživanju više postotke depresivnosti i anksioznosti kod ovisnika o heroinu, ali i psihopatsku strukturu ličnosti.

Podaci istraživanja u Velikoj Britaniji na 667 počinitelja koji su ovisni o psihoaktivnim tvarima, upozoravaju da supočinitelji s dijagnozom velikog depresivnog poremećaja puno više rizičniji za ponovno počinjenje nekog kaznenog djela, a isto se pokazalo i s dijagnozom antisocijalnog poremećaja ličnosti (Breedvelt i sur., 2016). Antisocijalni poremećaj ličnosti posljedično utječe na razvoj i antisocijalnog životnog stila koji zapravo s formiranjem kreće u ranijoj dobi kada se problematični obrasci ponašanja zanemaruju. Zbog izostanka reakcije, u odrasloj se dobi ostvaruju kroz poteškoće u svakodnevnom funkcioniranju. Kumulativno djelovanje ovih čimbenika doprinosi upuštanju u rizična ponašanja poput zlouporabe ilegalnih psihoaktivnih

supstanci te kriminalnih aktivnosti (McMurrin, 2000). Antisocijalni poremećaj ličnosti je, primjerice, u istraživanju na 340 Islandskih zatvorenika bio glavna varijabla po kojoj su se statistički značajno razlikovali zatvorenici s problemom ovisnosti u odnosu na počinitelje bez iste (Sigurdsson i Gudjonsson, 1995). U slučajevima kada ovisnost nije dijagnosticirana, svejedno se među zatvorenicima s antisocijalnim poremećajem pronalazi visoka prevalencija zlouporabe kako alkohola tako i droge (Cillins i sur, 1988, Lewis i sur, 1983; prema Loza, 1993).

4.2.7. Socijalno okruženje i provođenje slobodnog vremena

U društvenim se znanostima ne može govoriti izravno o uzrocima, no zato se na njih referira u vidu čimbenika ili faktora koji pridonose pojavnosti nekog fenomena. U slučaju ovisnosti pa onda začetka kriminalnog djelovanja, ponekad je upravo okruženje taj presudan faktor koji individuu pogura naprijed. Obično se u kontekstu ovisnika spominje pritisak vršnjaka koji u kombinaciji s njihovim nedovoljno razvijenim vještinama može biti koban. McMurrana (2000) objašnjava kako zbog problema impulzivnosti, kod mladih se nagomilavaju problemi u školi te s lošijim akademskim uspjehom sve više potpadaju pod utjecaj antisocijalnih vršnjaka koji su kroz longitudinalne studije kontinuirano jedan od snažnijih prediktora zlouporabe i delinkvencije. Kako bi se moglo razumjeti prirodu uključivanja u devijantne skupine te začetak ili nastavak zlouporabe, potrebno je obuhvatiti i područja procjene poput sociokulturnog i školskog konteksta koji onda uključuju procjenu stresnih događaja u tom okruženju te cjelokupnu socijalnu mrežu podrške (Sinha i Easton, 1999). Sa sve težim oblicima konzumacije i društvo se osobe sve više mijenja, odnosno postaje bogatije osobama koje se uključuju u razne kriminalne aktivnosti. Okruženje je determinirano i načinom provođenja slobodnog vremena. Kod osoba s kriminalnom prošlošću učestalo se pojavljuje obrazac nestrukturiranog slobodnog vremena. Nedostatak obaveza spram škole, sporta, hobija, obitelji i slično, posljedično daje temelj za pojavu dosade ili nezadovoljstva pa onda i isprobavanja opijata kao načina suzbijanja iste (Huseinović, 2018). Vidljivo je da se nalazi za ovu skupinu gotovo pa poklapaju s onim pronađenim za kategoriju počinitelja s elementima nasilja. Ovakvo što upućuje ponovno na to da, usprkos postojanja razlika u pojedinim aspektima, različite skupine počinitelja u pozadini svojih poteškoća i kriminalnih karijera zapravo imaju iste čimbenike, ali se oni u kombinaciji s njihovim specifičnostima manifestiraju na drugačije načine.

4.3. Počinitelji seksualnih delikata

Seksualni delikti nedvojbeno, osim nasilnih djela, privlače najviše pažnje javnosti, izazivaju gnušanje, prijekor i otpor. Počinitelji ne samo da u općoj populaciji zauzimaju najnižu ljestvicu u poretku društva, već i njihov smještaj unutar kaznenopravnih institucija iziskuju posebne mjere opreza. Zbog vlastite sigurnosti, počinitelji seksualnih delikata često skrivaju razlog izdržavanja kazne, a kreatori posebnih programa tretmana nazivom pokušavaju što je bolje zamaskirati svrhu pohađanja tih programa. Počinitelji zadiru u privatnost i intimu čovjeka, ili još gore djeteta, narušavajući tako integritet osobe, a ostavljajući posljedice kao možda niti jedna druga vrsta kaznenog djela.

Seksualno se nasilje može definirati kao ostvaren, pokušan ili prijeteći seksualni kontakt s osobom koja na to ne pristaje ili pak ne može dati svoj pristanak (Koić i sur., 2005). U ovaj katalog spadaju tjelesni napad, psihološko zastrašivanje poput ucjene ili prijetnji i ostalo (Svjetska zdravstvena organizacija, 2002; prema Marijanović, 2019). O seksualnim se deliktima govori kao o onim koja spadaju u kaznena djela s elementima nasilja, a jedno od glavnih obilježja koje im daje takvu karakteristiku je prisila. Žrtve obično ne pristaju na seksualni čin, iako su ga svjesne. No, postoje situacije u kojima žrtve ne daju svoj pristanak zato što uopće nisu svjesne da je nad njima počinjeno kazneno djelo, kao na primjer kod voajerizma. Treća je moguća slučaj taj da se žrtve slažu s činom, ali ipak zbog svoje dobi ili određene mentalne/razvojne zaostalosti, ne mogu dati svoj legitiman pristanak (Koić i sur., 2005).

Na validnost instrumenata ove skupine uvelike utječe njihova heterogenost. Iako svi zajedno pod skupnim nazivom seksualni delinkventi, postoje razlike u pozadinskim obrascima, motivima, odabiru žrtve ili pak načina počinjenja djela. Svaka od detektiranih skupina do sada, nosi za sobom sebi svojstvene čimbenike koje je potrebno prepoznati. Za primjer se mogu usporediti počinitelji kaznenog djela silovanja i kaznenih djela spolnog zlostavljanja djece. Zlostavljače djece (spolna zlostava bez elemenata nasilja) karakterizira nedostatak socijalnih vještina i socijalna izoliranost, nisko samopoštovanje, jaka potreba za odobravanjem ili potvrdom te inhibirana agresivnost, dok se kod silovatelja pronalazi viša stopa općenito nasilnih delikata, duža povijest antisocijalnog ponašanja, hostilnost, impulzivnost i egocentričnost (Levin i Strava, 1987, Prentky i Burrgeess, 1997; Porter i sur., 2000; prema Harris, 2006). Uza sve ostalo, ovo obilježje uvelike pridonosi izazovnosti procjene seksualnih delinkvenata.

Iznimno su skloni recidivizmu. Za primjer se može uzeti istraživanje provedeno na temelju usporedbe 9 691 počinitelja seksualnih delikata i 262 420 neseksualnih kaznenih djela čija je stopa kriminalnog povrata iznosila 5 % naspram 1 % (Langan i sur., 2003; Beauregard, 2010). Dakako, brojke u statističkim podacima nisu ni približne stvarnosti jer je u ovom slučaju problem tamne brojke kriminaliteta još više izražen. Za početak Langevin i suradnici (2004) napominju kako je *follow – up* kod studija prekratak, većinom do tri godine, a ustanovilo se da počinitelji svoje seksualne delikte čine još kasnije, čak do 10 godina nakon otpuštanja (barem one koji su detektirani). Brojka će ovisiti i o tome pod koje se djelo svrsta čin u pravnom smislu, hoće li ubojstvo seksualne naravi biti svrstano pod teško ubojstvo ili pod neki seksualni čin, hoće li policija uvesti u zapisnik ili odbaciti određenu prijavu, i tako dalje. Povrh toga, ne smije se zaboraviti da se velik broj kaznenih djela izvršava nad djecom. Osim što pojedina nisu niti svjesna da je nad njima počinjeno kazneno djelo, velik će broj djece prešutjeti zbog srama, prijetnje, straha da im se neće vjerovati ili da će tako naštetiti osobi koju vole, ukoliko se radi o obiteljskom zlostavljaču (Đapić, 2021). Žrtve se često suočavaju s mnogobrojnim teškim posljedicama mentalnog i fizičkog zdravlja koje im otežavaju odluku prijave, nakon koje su nerijetko potrebne godine do osude, a tijekom kojih postaju i žrtve sustava te opetovano reviktimizirane. Moguće da je i stvar kulture u kojoj se seksualno nasilje odvija pa ono što će za dominantnu kulturu biti neprihvatljivo, pojedine subkulture s time neće imati problema. Procjenjuje se da na jedno prijavljeno silovanje zapravo se mogu računati još 15 do 20 neprijavljenih (Radačić, 2014; prema Lukšić, 2016), a općenito nekoj vrsti seksualnog nasilja izložena je svaka druga žena i svaki treći muškarac (Koić i sur., 2005).

Hanson i Harris (2001; SONAR; prema Beech i sur., 2003) pregledom dosadašnjih spoznaja, sastavili su šest ključnih područja rizičnih čimbenika koji su svojstveni upravo ovoj skupini. Ovdje spadaju: seksualna samoregulacija (devijantni seksualni interesi, seksualna preokupacija), stavovi koji potkrepljuju seksualni napad, deficiti intimnosti (nedostatak partnerskih odnosa, pretjerana identifikacija s djecom, socijalna izolacija i odbijanje, usamljenost, nedostatak uvažavanja i brige za druge), samoregulacija (impulzivne reakcije, hostilnost, nedovoljno dobro razvijene vještine rješavanja problema i kontrole emocija), nesuradnja i otpor u radu te značajni socijalni utjecaji (antisocijalno okruženje i vršnjaci). Podudarnosti su vidljive i s nalazima popularne studije Hansona i Bussiera (1998). Naime, ovi autori sastavljaju listu čimbenika koji su se pokazali najzastupljenijima u skupini počinitelja seksualnih delikata s najvišim stopama recidivizma. Viši stupanj rizika pronađen je: kod počinitelja s antisocijalnom ličnosti, sa stabilnim seksualnim devijantnostima, kod onih koji su

činili više različitih seksualnih djela posebice kod seksualnih delikata bez kontakta (primjerice gledanje/skidanje dječje pornografije), u počinitelja koji su birali mušku djecu izvan obitelji za žrtve ili napadali strance, kod počinitelja koji su započeli sa seksualnim prijestupima u ranoj mladenačkoj dobi i muškaraca koji se nikad nisu vjenčali te kod skupine počinitelja koji su odustajali i nikad nisu dovršili svoj tretmanski program. Harris (2006) na temelju opsežne meta – analize 95 studija počinitelja seksualnih kaznenih djela fokus stavlja na dva bitna čimbenika: antisocijalna orijentacija i seksualna devijacija. Dodatno rizične smatra one koji su počinili djelo u mlađoj dobi, samce i neoženjene, one s neuspješnim tretmanom te deficitom intimnih odnosa. Uz pojedine čimbenike koji se ponavljaju, autori dodaju i probleme seksualne samoregulacije, kognitivne distorzije, emocionalnu nestabilnost, nedostatak empatije, izraženu agresivnost i impulzivnost, psihopatsku strukturu ličnosti te konzumaciju sredstava ovisnosti (Beech i sur., 2003, Kemshall, 2001, Ruth i sur., 2010).

Popularno korišteni instrumenti za ovu skupinu jesu „*Rapid Risk Assessment of Sexual Offence Recidivism*“ (RRASOR), „*Static – 99*“, „*Minnesota Sexoffender Screening Tool – Revised*“ (MnSOST – R) i „*the Sex Offender Risk Appraisal Guide*“ (SORAG) (Stephens i Michie, 2020). RRASOR služi za brzu procjenu rizika, dok se SORAG vodi pod vodič za procjenu rizika za seksualne delikte. Postoji i svojevrsan priručnik za procjenu rizika od seksualnog zlostavljanja, koji nije skala niti test već jedna od metoda procjene, pronalazi se pod imenom „*Manual for the Sexual Violence Risk – 20*“ (SVR – 20) (Koić i sur., 2005). VRAG je također instrument koji se koristi, iako je namijenjen nasilnim počiniteljima s psihičkim poremećajima, moguće ga je primjenjivati i kod ove skupine (Rice i Harris, 1997; prema Hanson, 1998). Isto vrijedi za HCR – 20 koji je usmjeren na konstrukt psihopatije većinom primjenjivan za nasilnike. Usprkos tome, teži se korištenju ili kreiranju instrumenata koji su svojstveni i prikladni izričito ovoj skupini zbog njihovih posebnosti jer iako imaju zajedničke elemente s nasilnim neseksualnim počiniteljima, ipak skale i mjere koje se odnose na generalni recidivizam nisu u potpunosti primjerene i točne kada se procjenjuju seksualni delinkventi (Bonta i Hanson, 1995; Rice i Harris, 1997; prema Hanson, 1998). Primjerice, kod primjene instrumenata za nasilnike, radi se o tome da metode ovih počinitelja ne moraju nužno biti nasilne, čak dapače, kod zlostavljanja djece je prisutan specifičan obrazac njegovanja odnosa kako bi se stvorila povezanost i povjerenje s njima (Enyedy i sur., 2018; prema Đapić, 2021). Zapravo se onda zbog svoje upornosti, ustrajnosti i odlučnosti da putem dugoročnog održavanja odnosa s djetetom ostvare svoje želje i nakane, mogu smatrati u višem riziku. U usporedbi s počiniteljima s problemom impulzivnosti, ovi su počinitelji spremni odgoditi svoje trenutno zadovoljstvo koje bi mogli

postići silom i koristiti se povjerenjem kao sredstvom dolaska do cilja. Takvo se proces vrbovanja, mamljenja djeteta kod kojeg se počinitelj pokušava sprijateljiti i pridobiti dijete kako bi se kasnije uključilo u njegove seksualne aktivnosti, popularno naziva „*grooming*“ (Gillespi, 2004; prema Đapić, 2021). U moderno je vrijeme „*grooming*“ otežano prevenirati zato što napredak moderne tehnologije i sam razvoj online mreža dodatno olakšava predatorima odabir i pristup žrtvama. Generalno virtualni prostor otvara niz mogućnosti za počinjenje različitih kaznenih djela seksualne prirode, što je još jedan razlog za vjerovanje kako podaci koje državna statistika izbacuje, nisu ni približno točni.

4.3.1. Sociodemografski podaci

Uza sve opće informacije koje se kod sociodemografskih podataka prikupljaju, pregledom dostupne domaće i strane literature, posebno bitnim za procjenu smatraju se bračni status, spol i dob počinitelja. Po pitanju bračnog statusa, odluke su jednoglasne te idu u smjeru većeg rizika kod muškaraca koji su samci i nikad nisu sklapali brak (Hanson i Bussiere, 1998, Harris, 2006). Generalno se muškarci provlače kao rizičnija skupina u odnosu na žene u različitim kategorijama kaznenih djela pa tako i kada je riječ o seksualnim počiniteljima. Dakako, počinitelji i žrtve seksualnih delikata mogu biti žene, muškarci, mladi, odrasli ili djeca, ni jedna kategorija nije isključiva, no pokazalo se da većinom su počinitelji seksualnog nasilja odrasli muškarci, koji ga čine na štetu djece (Tjaden i Thoennes, 2000; prema Marijanović, 2019). Procjenjuje se da oko 87 – 95 % otpada na muškarce kao počinitelje seksualne zlostave, iako ga i žene čine (Cortoni i sur., 2009; Sedlak i sur., 2010; prema Đapić, 2021). U ovom se slučaju kao i kod nasilništva uopće, može raditi o neprijavlivanju većeg broja djela zbog srama, ukoliko je nasilje počinjeno na štetu muškaraca. Međutim, brojke su neusporedive. Primjerice, u Australiji 2005. godine od 2 716 seksualnih prijestupnika, žene su činile udio od 0,7 % ili brojčano 20 počiniteljica (Australian Bureau of Statistics, 2005; prema Gleb, 2007). Neovisno o vrsti počinjenog djela, žrtvama koje počinitelj odabire i ostalim karakteristikama, muškarci dominiraju na svim područjima i to kontinuirano kroz niz godina rada stručnjaka, ali se tako istoznačni rezultati ne pronalaze i kada je riječ o dobi počinitelja.

Pojedini zaključuju kako u usporedbi s ostalim počiniteljima seksualni su delinkventi obično nešto starije dobi (Gelb, 2007). Za razliku od spola, kod proučavanja dobi nailazi se na oprečne rezultate istraživanja pa je generalno donošenje zaključaka otežano. Provedena meta – analiza 10 studija iz Kanade na odraslim muškim počiniteljima seksualnih delikata ukazuje da je dob većine počinitelja je između 30 i 40 godina (Hanson, 2001; prema Gelb, 2007). Također, u Australiji se 2004. i 2005. uspoređivala dob seksualnih napadača s ostalim dijelom populacije zatvorenika pa se potvrdio navod kako su oni optuženi za kaznena djela seksualne prirode ponešto stariji (prosjek 39.6 godina) u odnosu na druge (prosjek 33.4 godine) (Gelb, 2007). No, ponovno je potreban oprez s obzirom na visoku tamnu brojku kriminaliteta. Ostaje pitanje kada je zapravo prvo seksualno kazneno djelo počinjeno te koliko ih je počinjeno do trenutka uhićenja i suđenja za aktualno djelo. Osim toga dob varira i s obzirom na vrstu počinjenog delikta. Smatra se da dob primjerice, predstavlja veći čimbenik rizika za silovatelje doli za počinitelje koji spolno zlostavljaju djecu (Hanson, 1998). Primjerice, počinitelji kaznenog djela

silovanja tendiraju biti mlađi u usporedbi s ostalim skupinama poput onih kažnjavanih za incest ili općenito seksualno uznemiravanje djece (Hanson, 2001; prema Gelb, 2007). Langevin i Lang (1990) govore kako su pak generalno svi počinitelji ovog spektra mlađi (u dvadesetima), posebice oni nasilni, što se potvrđuje i u istraživanju Craiga i suradnika (2006). Sumirajući niz nalaza i vlastitih rezultata Craig (2008; prema Craig i Beech, 2009) utvrđuje kako su ipak oni najrizičniji u dobi od 25 do 34. Već se kod adolescenata pronalazi visoka stopa seksualnih delikata, a oni tendiraju i kasnije nastavljati s ponavljanjem djela (Gelb, 2007). To svakako može koristiti u smislu mogućnosti identifikacije onih koji su visokorizični za budući recidiv već u ranijoj dobi te djelovanja u svrhu prevencije. Svakako, u usporedbi s mlađim osuđenicima, može se smatrati kako su počinitelji starije dobi u ponešto manjem riziku. Navedeno se zaključuje na temelju podataka o opadanju činjenja seksualnih delikata s dobi, ali i zbog procesa maturacije, mogućim povećanjem samokontrole ili promjene stava prema žrtvu. No, ipak se najvjerojatnijim čini da sa starenjem dolazi do psiholoških i fizioloških promjena u organizmu muškarca koje onda utječu na seksualni nagon i uzbuđenje (Fazel i sur., 2006, Helmus i sur., 2011).

4.3.2. Povijest kriminalnog ponašanja

Ponekad postoji zabluda u javnosti kako seksualni delinkventi čine isključivo seksualna djela, no u praksi to nije baš tako. Dio je počinitelja sklon činiti i kaznena djela druge vrste, odnosno upuštati se u raznovrsna prijestupništva što ih podiže na krajnjoj ljestvici rizik od kriminalnog povrata (Mužinić i Vukota, 2010). U istraživanju Grubin i Gunns (1990; prema Mužinić i Vukota, 2010) čak se kod 80 % silovatelja utvrdila povijest kriminalnog ponašanja, a od 5000 počinitelja seksualnih delikata njih je 24 % počinilo još neku drugu vrstu neseksualnog kaznenog djela (Maletzky, 1991; prema Mužinić i Vukota, 2010). No, ipak seksualni delinkventi u svojoj prošlosti imaju značajno više osuda specifično za seksualne prijestupe nego li bilo koja druga skupina (Craig i sur., 2006). Isto nalaže i Hanson (1998), tvrdeći da recidivisti čine širi spektar raznolikih seksualnih kaznenih djela, u usporedbi s nerecidivistima. Usto, oni koji i čine samo seksualne delikte, također ne mora značiti da će se čvrsto držati samo jedne vrste djela. Većina će počinitelja počinuti različite vrste nasilja, a čimbenici rizika jedne kategorije, važiti će i za drugu (npr. silovatelji i incest) (Koić i sur., 2005). Postoji li eskalacija djela, fizičko nasilje ili uporaba vatrenog/hladnog oružja, također su neka od pitanja na koja je potrebno obratiti pozornost (Koić i sur., 2005).

Učestalost i rana dob početka činjenja kaznenih djela, generalnih, ali i seksualnih, označavaju snažne prediktore budućeg ponavljanja istih (Zimring i sur., 2007; prema Marijanović, 2019). Bez obzira na prirodu kaznenog djela, bilo ono seksualne ili neseksualne naravi, rani začetak uglavnom znači ozbiljnije prijestupnike (Mejovšek i sur., 1997). Maloljetnici su zbog svojih karakteristika poput veće sklonosti upuštanja u rizična ponašanja i traženja uzbuđenja, dodatno rizični u tom pogledu, a Johnson i Knight (2000; prema Marijanović, 2019) pronalaze kako maloljetnička delinkvencija ima posredan utjecaj na pojavu seksualnog nasilja preko seksualnog promiskuiteta. Usprkos tome, često se dolazi do podataka kako je prvi prijavljeni i registrirani prijestup kod seksualnih počinitelja oko njihove 30 – te godine (Gelb, 2007). No, ponovno valja spomenuti tamnu brojku i izazov neprijavlivanja prethodnih djela. Vrlo je vjerojatno da onda počinitelji koji nisu ranije detektirani kao prijestupnici u bilo kojem smislu, zbog straha od mogućih posljedica, neće priznati neotkrivene delikte čak niti tijekom anonimnih istraživanja.

Osim što se ne dvoji oko važnosti ispitivanja početka činjenja i broj kaznenih djela do onog koji je rezultirao uhićenjem (Martinson i Wilks, 1976; prema Furby i sur., 1989), za seksualne se delikte posebno važnim smatra obratiti pozornost na žrtvu. Uz broj žrtava (Gelb, 2007),

stupanj će rizika od recidiva varirati s obzirom na spol i dob žrtve. Iz uvoda je vidljivo kako su oni koji odabiru djecu muškog spola u posebnom visokom riziku. Obično se počiniteljima koji ciljaju isključivo određenu kategoriju, dijagnosticira neka od parafilija, a postoje još dvije ključne stavke koje se povezuju s višim rizikom. Radi se o tome je li žrtva član kućanstva pa se radi o incestu i spolnom zlostavljanju partnera ili je žrtva nepoznata osoba počinitelju. Ukoliko se utvrdi da se radi o žrtvama koje su većinom stranci, utoliko se rizik od recidiva povećava (Furby i sur., 1989). Pokazalo se da što je mlađe dijete koje je žrtva nasilja, to će biti veća vjerojatnost da je počinitelj upravo dio obitelji i djetetu poznata osoba poput, tate, djeda, ujaka i slično. Isto tako u javnosti zbog iskrivljene slike medija, prevladava predrasudada su napadači nasumični ljudi iz okoline, a zapravo se u većini slučajeva radi o žrtvama poznatim osobama. Na primjer, kod spolnog zlostavljanja djece u više od 90 % slučajeva djeca poznaju počinitelja (Finkelhor i Jones, 2012; prema Đapić, 2021).

4.3.3. Obiteljska slika

Okruženje odrastanja izravno je u vezi s kasnijim rezultatima razvoja, u ovom su slučaju također zastupljeni čimbenici nepovoljne klime i uvjeta odrastanja poput neadekvatnih roditeljskih postupaka, konfliktnih odnosa, prisutnost zlostavljanja i slično. U usporedbi s općom populacijom, kod muških se seksualnih delinkvenata u većoj mjeri pronalazi disfunkcionalnost obitelji za koju neki tvrde da je značajan rizičan čimbenik posebice za razvijanje sklonosti silovanja u kasnijoj dobi (Lee i sur., 2002; prema Marijanović, 2019). Ovdje je potrebno biti oprezan sa zaključivanjem zato što iako može doprinijeti problemu seksualne delinkventnosti u odrasloj dobi, zbog nemogućnosti utvrđivanja uzročno – posljedične veze, ne bi se trebalo govoriti u okvirima „ako – onda“. Howitt (1995; prema Mužinić i Vukota, 2010) dolazi do nalaza unutar njegova istraživanja s počiniteljima kaznenih djela na štetu djece, kako je 44 % njih odrastalo u dezorganiziranim obiteljima, a 40 % je navelo kako su ih roditelji fizički maltretirali. Ne čudi podatak da je onda 72 % počinitelja govorilo o emocionalnoj usamljenosti te socijalnoj izolaciji za koju se zna da je visoko prisutna kod seksualnih delinkvenata, time i dobar prediktor budućeg ponavljanja djela. U radu Johnsona i Shriera (1985; Becker, 1994; prema Lukšić, 2016), 66 % počinitelja bilo je na neki način zlostavljano u djetinjstvu, a gotovo 50 % njih izjavilo je kako se radilo o seksualnoj zlostavi. Zbog zamijećene visoke stope seksualne zlostave kod pedofila u djetinjstvu, točnije na ovom primjeru autori su došli do podatka kako je svaki treći pedofil bio traumatiziran zlostavljanjem, ideje i tumačenja idu u smjeru razmatranja transgeneracijskog prijenosa pedofilskih sklonosti i seksualnog zlostavljanja djece u obiteljima. Odnosno, postavljaju se pitanja postoje li genetske predispozicije ili pak oblikuje li iskustvo ranog spolnog zlostavljanja, parafilije u odrasloj dobi (Cloud i sur., 2002; prema Đapić, 2021).

Unutar obitelji prisutan je još jedan proces koji se pokazao gotovo pa ključnim za probleme s intimom i seksualnim deliktima u odrasloj dobi. Riječ je privrženosti, odnosno tipu privrženosti koji na temelju roditeljskih postupaka razvijaju počinitelji kaznenih djela. Nesiguran se tip privrženosti pojavljuje kao dominantan u skupini počinitelja seksualnih delikata, a rezultat je neadekvatne roditeljske brige i pristupa, grubog i nasilnog odgoja koji obuhvaća primjere seksualnog i fizičkog zlostavljanja. U ovakvim obiteljima djeca i mladi ne razvijaju normativno svoje socijalne vještine, obično imaju nisku razinu samopoštovanja i empatije što im otežava ostvarivanje intimnih odnosa kasnije. Shodno tome, često se zaključuje kako kod agresivnih seksualnih počinitelja primarni motiv nije zadovoljavanje svojih seksualnih potreba već

nadomještanje potrebe za bliskošću (Bošnjak, 2018). S obzirom na to da se nesiguran tip privrženosti pojavljuje gotovo kao jedna od općih karakteristika kod ovih počinitelja, detaljnije će se obraditi u sljedećem poglavlju.

Osim unutar obitelji, kod seksualnih se počinitelja istraživanjima utvrđuje problem i šire viktimizacije koja kontinuirano povećava rizik za seksualni napad (Malamuth i sur., 1991; Teten Tharp i sur., 2013; prema Marijanović, 2019). Uz prisutnost fizičkog zlostavljanja, kroz meta – analize, psihičko se (emocionalno) zlostavljanje u djetinjstvu posebno ističe kao značajan prediktor za počinjenje kaznenog djela seksualne prirode, i to specifično za djelo silovanja u kasnijoj dobi (Casey i sur., 2017; prema Marijanović, 2019). Ukoliko je počinitelj ranije bio viktimiziran, utoliko je bitnopravjeriti dob viktimizacije, kakav je bio odnos s počiniteljem i vrstu čina, počiniteljev spol, je li korištena sila te trajanje (Faupel, 2011). Kao i kod svih prethodno analiziranih čimbenika i u ovom se slučaju pokazalo da varijacija u postocima i vrsti viktimizacije, zavisi o vrsti seksualnih delikata koje počinitelj čini (Gelb, 2007). Primjerice nalazi su jednog istraživanja da je 55.2 % ispitanika počinitelja seksualnih delikata izjavilo o seksualnom zlostavljanju u djetinjstvu, dok je za isto izjavilo 73.3 % počinitelja koji su uz djela seksualne prirode počinili i druge vrste kaznenih djela (Smallbone i Wortley, 2000; prema Gelb, 2007).

4.3.4. Osobne karakteristike

Impulzivnost je još jedan od zajedničkih čimbenika koji se pokazao bitnim u sve tri skupine, čak se u slučaju seksualnih delikata dosljedno povezuje s nasiljem kod muških počinitelja (Spence i sur., 1991; prema Marijanović, 2019). Kada se dotakne impulzivnost u slučaju seksualnih delikata, naročito se ističu silovatelji (Prentky i Knight, 1991). Suočavaju se s problemom kontrole emocija i emocionalnih reakcija koje rezultiraju ponašanjem s nedovoljno dobro percipiranim posljedicama istog. Zapravo je impulzivnost ključ i poveznica sa seksualnom agresijom zato što samoj pojavi seksualnog nasilja prethodi pojava intenzivnih neugodnih osjećaja koji budu popraćeni problemom odsustva planiranja ponašanja (Mouilso i sur., 2013). Nadovezujući se na impulse, zanimljiva je Marshallova i Barbareejeva integrirana teorija (1990; prema Mužinić i Vukota, 2010) koja stavlja fokus na razvoj mladića, odnosno adolescenciju kao ključno razdoblje u kojem moraju naučiti savladati odvajanje agresivnih i seksualnih impulsa, točnije uspostaviti kontrolu nad agresivnim sklonostima tijekom seksualnih aktivnosti. Divljanje hormona u pubertetu uz nerazvijene vještine rješavanja problema i nedostatne interpersonalne vještine predstavlja plodno tlo za razvoj agresivnog seksualnog ponašanja.

O empatiji se kod seksualnih delikata gotovo pa nedvojbeno zaključuje kako je jedan od glavnih čimbenika rizika koji zbog svog nedostatka uvelike doprinosi povratu. Općenito iskazuju manjak empatije prema žrtvama, a oni počinitelji kod kojih postoji ozbiljan deficit, obično imaju tendenciju koristiti više sile i nasilja prilikom počinjenja kaznenog djela (Paris i sur., 1999; Porter i sur., 2000; prema Lukšić, 2016). Zanimljiva je predodžba o selektivnom deficitu empatije, odnosno kod određenog se dijela seksualnih počinitelja pokazalo da mogu manipulirati suosjećanjem s obzirom na to o kojoj se situaciji i ljudima radi. Počinitelji mogu empatizirati i iskazivati toplinu spram drugih ljudi dok će ista izostati kada je usmjerena ka njegovim/njezinim žrtvama (Marshall i sur., 1995; prema Buschman i sur., 2008). Pojedini autori nalažu kako je taj deficit empatije objašnjiv time što se počinitelji boje suočavanja s osjećajem krivnje, srama te potencijalne traume (Schwartz i Canfield, 1998; prema Buschman i sur., 2008). Empirijski dokazi ukazuju na to kako počinitelji zapravo i uspijevaju prepoznati neugodnu emociju kod drugih, no nedostaje prikladan psihološki odgovor na detektiranu emociju, osjećaj ili raspoloženje (Seidel i sur., 2013; prema Vukoja, 2023). Wood i Riggs (2008), ukazuju kako smanjeni kapacitet za suosjećanje, koji otežavaju shvaćanje razmjera posljedica koja njihovo ponašanje ostavlja po žrtvu, dolazi i od strane kognitivnih distorzija

temehanizama obrane (negiranje, racionalizacija,...). Osim toga, smisla ima razmotriti i činjenicu kako je nesiguran tip privrženosti učestala karakteristika seksualnih delinkvenata koja najčešće potječe od neadekvatnog roditeljskog odnosa pa i zlostave svih vrsta. To onda može prouzročiti zakirutost u emocionalno aspektu razvoja pojedinca koji pak uvjetuje razinu sposobnosti suosjećanja.

Osim slabe samokontrole, prepoznaje se prevladavanje introverta kod seksualnih delinkvenata, niže samopoštovanje i samopouzdanje, socijalna i emocionalna nezrelost (Craig i sur., 2006, Čekić, 2020). Iako se takva pasivnost i posljedična usamljenost pronalaze kod velikog broja seksualnih prijestupnika, ove se karakteristike nešto češće pronalaze u osoba s pedofilskim sklonostima (Okami i Goldberg (1992; prema Mustak, 2016). Zbog svega navedenog i ozbiljnih deficita u socijalnom funkcioniranju, seksualni delinkventi imaju tendenciju svoje teškoće u zadovoljenju potreba (ne samo seksualnih), kompenzirati seksualno neprikladnim ponašanjem. Zato je iznimno bitno tijekom procjene ustanoviti postojanje ovih obilježja kako bi se u tretmanu mogao ukomponirati rad i razvoj na vještinama potrebnim za ostvarenje vlastitih želja, ciljeva i potreba na legitiman način. Smatra se da su djeca često mete zbog njihove ranjivosti i lakše uspostave kontrole (Finkelhor, 1992; Ward, 2006; prema Mužinić i Vukota, 2010).

Zajednički konstrukt mnogim počiniteljima seksualnih delikata, a može objasniti sve netom prije spomenuto je privrženost. Nesiguran tip privrženosti koji se dominantno javlja kod seksualnih delinkvenata, odgovoran je za deficite u intimnosti i emocionalnu nezrelost (Looman i Abracen, 2011). Manjak intimnih i dubljih veza s drugima dovodi do izolacije i usamljenosti, a u nedostatku vještina i sposobnosti za zadovoljenje potreba na prihvatljiv način, počinitelji rješavaju problem deficita seksualnim odnosima pa čak i uz prisilu. Ovakvo ponašanje obično se ponavlja i zbog samog mišljenja kako se intimni odnosi mogu nadomjestiti isključivo seksualnim odnosom (Cortoni i Marshall, 2001). Kolika je frekventnost ovog tipa privrženosti govori podatak jedne od studija u čijem je uzorku preko 85 % počinitelja seksualnih kaznenih djela imalo razvijen upravo nesiguran obrazac (Lyn i Burton, 2004; prema Čekić, 2020). Začetak se svih problema povezanih s ovim tipom nesigurnosti veže za odnose između članova obitelji unutar koje je počinitelj odrastao. Slabije razvijena privrženost često je posljedica neuređenih odnosa, zanemarivanja, zlostavljanja, nedostatka brige, topline ili uključenosti roditelja baš kao i adekvatnog odgovaranja na potrebe djeteta. Sve su to rizici koji pridonose razvitku nesigurnog obrasca privrženosti. Individue s ovakvim tipom obično razvijaju negativnu sliku o sebi s niskom razinom samopoštovanja i probleme u ophođenju s drugima

upravo zbog odsustva prilika za stvaranje pozitivnih veza na temelju kojih će i u buduće graditi odnose (Coria – Avila i sur., 2014; prema Vukoja, 2023, Steptoe i Michie, 2020). Poznavanje tipa privrženosti počinitelja znači biti korak bliže razumijevanju pozadine djela i samog počinitelja, ustvrdilo se čak da zavisno o tipu privrženosti počinitelji biraju svoje žrtve i način ophođenja s njima (Ward i sur., 1995; prema Čekić, 2020). Ne smije se zaboraviti ni to da otkrivanjem pozadinskih procesa i prirode počinitelja, zapravo se ekstrahiraju njihove kriminogene potrebe.

Ponašanje kao takvo, ne bi se odvijalo na određeni način da u pozadini ne djeluju svojstveni stavovi, uvjerenja i mehanizmi koji to isto ponašanje potkrepljuju. U slučaju seksualnih delikata, prisutnost se kognitivnih distorzija može nazvati i pravilom. Naime, kako bi se mogli dugoročno održavati u ovakvom tipu prijestupništva, počinitelji razviju čitave setove vjerovanja o seksualnosti, odnosima, žrtvama, generalno počinjenju kaznenih djela i slično (Thorton, 2002; prema Beech i sur., 2003). Nerijetko su prema drugima sumnjičavi pripisujući im loše namjere, sebe gledaju kao žrtvu, a svoja djela ne smatraju štetnima (Laws i O'donohue, 2016). Što se tiče mehanizama obrane, najčešće se radi o tome da počinitelji minimaliziraju ili pak negiraju/poriču bol, štetu i posljedice koje nanose žrtvama (Steptoe i Michie, 2020). Primjerice, smatraju da je žrtva ili sama to htjela/tražila, da je uživala u tome, prebacuju krivnju na žrtvu zbog intoksikacije i slično. Naravno, ovakva iskrivljena uvjerenja služe kako bi se počinitelj obranio od osjećaja ikakve odgovornosti ili krivnje (Lukšić, 2016). Postoje i istraživanja koja idu u smjeru potvrde navedenog pa tako, primjerice kod Lukšić (2016), čak 80 % od cijelog uzorka počinitelja seksualnih delikata spalo je u kategoriju „nekritični prema kaznenom djelu“, a istovremeno niti jedan ispitanik nije ušao u kategoriju „kritičnih“. Kod počinitelja na štetu djece, posebno se zamjećuje širok repertoar distorzija (Beech i sur., 1999; prema Beech i sur., 2003). Visoko devijantni muškarci razvijaju čvrste distorzije o djeci preko kojih onda i percipiraju da se njihove emocionalne potrebe mogu zadovoljiti od strane djece. Navedeno je u skladu s činjenicom kako odrasli seksualno devijantni muškarci i počinitelji imaju poteškoće s uspostavom intimnim odnosa s odraslima (Beech, 1998; prema Beech 2003). Specifičnosti se ne nalaze samo u odnosu na djecu već i žene. Primjerice, ponekad su uspostavljena takozvana „hostilna vjerovanja o ženama“ koja uvelike doprinose recidivu u pogledu seksualnih djela (Hanson i Morton – Bourgon, 2004; prema Ruth i sur., 2010). Muškarci ženu vide kao zlu i neiskrenu, kao onu koja omalovažava muškarce te ako iskaže seksualni interes to je vjerojatno manipulativne prirode. Ovakve hostile predodžbe, žene svrstavaju u kategoriju onih koji nisu vrijedni pažnje, povjerenja niti poštovanja, što ih naravno onda čini pogodnom metom

(Malamuth i Brown, 1994; prema Ruth i sur., 2010). Iz svega navedenog prilično je jasna značajnost, ali i nepotrebna daljnja diskusija o značajnosti detektiranja pa onda i rada na ovom čimbeniku u svrhu procjene, to jest smanjenja rizika.

Možda se ne bi svrstala pod osobnu karakteristiku, međutim informacija o sudjelovanju u prethodnih programima tretmana, odnosno odustajanja ili ne naročito uspješnih pohađanja određenih programa, pokazala se kao bitan podatak za procjenu rizika. Naime, oni počinitelji koji su manje bili angažirani i u većoj mjeri odustajali od tretmana kasnije su više puta bili zabilježeni kao recidivisti (Hanson i Bussiere, 1998, Harris, 2006). Naravno, počinitelji koji nisu motivirani za promjenom jer ne vide potrebu, u otporu su prema tretmanu te izrazito nesuradljivi sa stručnjacima, što ih dovodi do višeg rizika. Podložnost tretmanu ili svojevrsna prijemчивost uvelike ovisi o tome je li počinitelj voljan priznati počinjeno i preuzeti odgovorenost ili krivicu te izraziti istinsku želju za promjenom (Furby i sur., 1989). Dolazak do takvih priznanja, dugačak je put, posebice ako se utvrdi postojanje antisocijalnih uvjerenja i kognitivnih distorzija. Osim što se povezuje s problemom motivacije, moguće je da otpor dolazi kao posljedica generalne nestabilnosti i neodgovornosti u životu koja prati velik broj osoba kriminalnog životnog stila, a spada u jedan od značajnih psiholoških faktora rizika za recidiv počinitelja seksualnih delikata (Hanson, 1998, Mann i sur., 2010; prema Laws i O'donohue, 2016).

Više se puta u uvodno spomenutim istraživanjima naglašava nedostatak ili pak nedovoljno dobro razvijene vještine kod počinitelja seksualnih delikata koje posljedično dovode do poteškoća i destruktivnosti u interpersonalnim odnosima, što se poklapa s nalazima o deficitima u intimnim odnosima. Točnije, socijalne i komunikacijske vještine seksualnih delinkvenata obično ne prate normativni razvoj (Porter i sur., 2003; Mokros i sur., 2011; prema Bošnjak, 2018). Nedostatne vještine samoregulacije te nedovoljno širok repertoar adekvatnih vještina suočavanja, povezuju se i s izazovom kontrole emocija i ponašanja (Lukšić, 2016). Kod ove se vrste počinitelja deficit vještina pokušava kompenzirati na neprikladan način pa tako osobe podliježu disfunkcionalnim strategijama nošenja s ljutnjom, anksioznošću, odbijanjem i slično. Tada, kao sredstvo ublažavanja neugodnih emocija i stresnih situacija, počinitelji koriste seks (Cortoni i Marshall, 2001; prema Ruth i sur., 2010).

Važnost procjene budućih planova i realnih ciljeva po izlasku, također jer nešto svojstveno procjeni svih počinitelja, a kod ove skupine posebno. Pokazalo se da je nedostatak realnih, dostižnih i izvedivih planova za budućnost jedna od kritičnih točaka (Hanson i Morton –

Bourgon, 2009). Sposobnosti dugoročnog planiranja i svojevrsnog strukturiranja životnih planova veže se za životne vještine koje su uz socijalne vještine kod počinitelja seksualnih delikata ozbiljno u deficitu.

Postoji čimbenik kojeg Hanson i Harris (2001; prema Beech i sur., 2003) nazivaju „jedinstveni faktor“, a specifičan je za svakog pojedinca. Riječ je o tome da poneki počinitelji imaju sebi svojstvenu karakteristiku ili obilježje koje zapravo predstavlja glavni rizik. Za neke će počinitelje to biti određeni datum ili događaj koji izaziva intenzivnu emocionalnu reakciju ili bol, poput godišnjice. Kod drugih se može raditi o alkoholu i drogi, problemu beskućništva, kontaktu s nekom određenom osobom ili članom obitelji, zdravstveni problemi, i tako dalje. Zato je uz dominantne komponente procjene osobnih karakteristika potrebno istražiti postoji li koji unikatan poticatelj.

4.3.5. Zloupotreba sredstava ovisnosti

Zloupotreba je sredstava ovisnosti ponovno jedan od katalizatora i pomoćnog sredstva koji pridonosi koraku ulaska u prijestupništvo. Kod seksualnih se delikata, u odnosu na ostale kategorije počinitelja, nešto više ističe alkohol u usporedbi s drogom. Počiniteljima služi kao pomoć, dezinhibitor koji im olakšava prilaženje ženama (npr.), daje hrabrosti, ali osim što osnaži muškarca, obično potiče i agresivno ponašanje koje u toj kombinaciji može dovesti do seksualnog napada (Testa, 2002; prema Kraanen i sur., 2012). Alkohol može služiti kao okidač, posebice ako je riječ i o drugim izazovima s kojima se pojedinac nosi poput stresa zbog gubitka zaposlenja, razvoda, smrti, bolesti ili neke vrste traume. Često se kobnim pokazalo i udruženje negativnog afekta s devijantnim libidom, koji se zajedno pojavljuju u nizu slučajeva počinitelja seksualnih delikata (Langevin i Lang, 1990). Alkohol utječe na centralni živčani sustav te centre za seksualno agresivno ponašanje, efekt se ogleda u tome što potiče bizarne obrasce seksualnih maštarija i fizičke senzacije koje se inače ne pojavljuju u trijeznom stanju, tako se kod alkoholiziranih muškaraca javlja želja za silovanjem koja bi u odsustvu alkohola izostala. U ovom se radu ne razlučuju zasebno počinitelji različitih oblika seksualnih delikata, no potrebno je napomenuti da se istraživanjima utvrđuje kako se kod pojedinih oblika nešto češće javljaju problemi s alkoholom i drogom u odnosu na ostale. Primjerice, počinitelji kaznenog djela silovanja i kaznenih djela spolnog zlostavljanja i iskorištavanja djeteta, točnije u slučajevima incesta, u većem postotku razvijaju problem alkoholizma no ostali (Rada, 1978; prema Langevin i Lang, 1990). Isti autori upozoravaju da što je nasilniji seksualni delikt i napad to je veća vjerojatnost da osoba zlorabi inače alkohol ili je u trenutku počinjenja bila intoksicirana. Kod određenog se dijela počinitelja alkohol pokazao kao presudna komponenta za počinjenje seksualnog delikta (Forres, 1983; prema Langevin i Lang, 1990). Naime, neki počinitelji svoja djela čine samo, isključivo kada su pod utjecajem, što pridodaje zloupotrebi na važnosti kao rizičnom čimbeniku, ali i velikoj kriminogenoj potrebi. Problem leži u tome što alkohol služi kao opravdanje za vlastita ponašanja. Usto, često iskrivljuje percepciju pa se tako događa da počinitelji koji traže spolnog partnera krivo interpretiraju nečije nakane misleći da, primjerice, svatko u klubu tko želi plesati zajedno, ujedno želi i spolni odnos (Abbey, 2011; prema Marijanović, 2019). Pojedini autori navode alkohol kao iznimno značajan i specifično karakterističan dinamički čimbenik za seksualni recidiv (Looman i Abracen, 2011). Tome u prilog ide podatak da se u jednom istraživanju u Kanadi pokazalo kako je 50 % ispitanika iskazivalo ozbiljne probleme povezane sa zloupotrebom alkohola, što je zapanjujuće u odnosu na opću populaciju kod koje je incidencija alkoholizma približno 3 % (Langevin i sur., 2006;

prema Looman i Abracen, 2011). Kraanen i Emmelkamp (2011) su proveli meta – analizu 42 studije kako bi ispitali prisutnost problema ovisnosti i zlouporabe sredstava ovisnosti kod počinitelja seksualnih delikata. Nalazi samo potvrđuju problematiku time što je polovina svih ispitanika te studije iskazalo problem i povijest zlouporabe, a četvrtina je njih tog postotka bila intoksicirana tijekom samog počinjenja. Langevin i Lang (1990) na uzorku od 461 muških počinitelja seksualnih kaznenih djela, utvrdili su kako je većina zlorabila alkohol, ali i eksperimentirala te konzumirala širok spektar uličnih droga.

4.3.6. Psihijatrijske dijagnoze i problemi mentalnog zdravlja

Jedan od gotovo jedinstvenih rizičnih čimbenika ove kategorije jesu seksualne devijacije. Smatra se da osoba ima devijantne seksualne interese kada opetovano odabire neobične i specifične žrtve (npr. djeca) ili kada se kontinuirano upušta u devijantne seksualne aktivnosti (npr. egzibicionizam) (Hanson, 1998). Devijantne sheme mogu biti potaknute udruživanjem s osobama nepovoljnog utjecaja, subjektivni distres, ali i ono na što prilikom procjene valja obratiti pozornost, situacijski čimbenici i prilike za počinjenje djela (Hanson, 1998).

Parafilije se pojavljuju u vrlo velikog broja počinitelja, a neupitno značajnom se smatra i pedofilija, zajedno glase za iznimno snažne prediktore seksualnog recidiva (Hanson i Bussiere, 1998, Hanson i Morton – Bourgon, 2009). Parafilije se javljaju izričito kod muškaraca, osim seksualnog mazohizma kod kojeg je učestalost ponovno 20 puta veća no u žena. Radi se o poremećenom seksualnom porivu ili sklonostima prilikom kojih osobe seksualno uzbuđenje vežu uz neljudske objekte, specifične rituale, patnju ili ponižavanje osobe u odnosu ili fiksiraju neku određenu skupinu populacije (Masters i sur., 2006; prema Mužinić i Vukota, 2010). Pojedinci će možda samo iskazivati interes, no osobe kojima se zaista dijagnosticira parafilija, ne mogu doživjeti seksualno uzbuđenje niti dostići vrhunac u odsutnosti tog određenog sadržaja, žrtve, predmeta ili slično. Zanimljiv je odnos parafilije i psihopatije gdje se pokazala povezanost ova dva pojma, točnije osobe s ustanovljenim devijantnim fantazijama postizale su klinički značajne rezultate i na skalama psihopatije (Butcher i sur., 1989; prema Craig, 2006). Pedofilija i jest zapravo jedan set parafilija koju karakterizira seksualni interes odrasle osobe spram djeteta, to jest bilo kakva vrsta seksualne aktivnosti s prepubertetskim djetetom (13 godina i mlađe) (Glasser, 1990; prema Mužinić i Vukota, 2010). Nerijetko osobe poistovjećuju, točnije podrazumijevaju spolno zlostavljanje djece pod pedofiliju, no potrebno je odvojiti ta dva koncepta zato što nisu nužno svi zlostavljači djece pedofili, a niti svi pedofili podliježu svojim nagonima, odnosno iako osjećaju impulse, ne upuštaju se u željena ponašanja (Cloud i sur., 2002; prema Đapić, 2021).

Osobne karakteristike, netom prije nabrojane, mogu se zapravo svrstati pod jedan opći pojam psihopatološke strukture ličnosti koja onda i obuhvaća manjak empatije, impulzivnost te nedostatak odgovornosti i kajanja. Upravo se taj konstrukt smatra vrlo dobrim prediktorom sveukupnog seksualno nasilnog ponašanja (Abbey i sur., 2011; prema Marijanović, 2019). Isto tvrde Vlaškalić i Vlaški (2006; prema Mustak, 2016), a poseban fokus stavljaju na emocionalnu nestabilnost. Hanson (1998) navodi kako je kod recidivista specifičnije da zadovoljavaju

kriterije psihopatologije u odnosu na nerecidiviste, u postocima njegova istraživanja, 21 % naprema 8 %.

Iz uvoda je moguće uočiti kako se prilikom velikog broja istraživanja, antisocijalni poremećaj ličnosti ponovno pojavljuje kao bitan faktor. Antisocijalna ličnost, stavovi i ponašanje povlače za sobom kriminalni stil života, a uz generalni recidiv, prisutno je i ponavljanje seksualnih delikata (Hanson i Morton – Bourgon, 2004; prema Hanson i Morton – Bourgon, 2009). U jednoj od opsežnijih meta – analiza, koja je 1998. obuhvaćala 61 studiju, a onda su je autori 2004. proširili na 95 studija seksualnih delikata, antisocijalni životni stil zauzeo je visoko drugo mjesto na ljestvici dominantnih rizičnih faktora (Hanson i Morton – Bourgon, 2004; prema Harris, 2006). Opisuje ih opetovano kršenje normi i povređivanje prava drugih, poteškoće u uspostavi stabilnog zaposlenja ili zaposlenja uopće, bezobzirnost, impulzivno ponašanje i ostalo.

Disocijalni se poremećaj ličnosti, također nešto češće javlja u ove skupine te samim time povisuje vjerojatnost recidiva, a zbog pojavnosti valja navesti i ovisnost te poremećaje raspoloženja (Hulme i Middleton, 2013).

Određeni udio počinitelja kaznenih djela seksualne prirode iskazuje i problematiku intelektualne zaostalosti i mentalnih poteškoća. Gross (1985; prema Steptoe i Michie, 2020) otkriva kako je između 21 % i 50 % počinitelja s razvojnim teškoćama u svom životu počinilo jedno ili više seksualnih delikata. Što se tiče samo procjene iznimno je bitno utvrditi postoje li one ili ne. No, s obzirom na to da se pokazalo kako instrumenti procjene počinitelja urednog intelektualnog funkcioniranja, nisu u potpunosti pouzdani i valjani kada se radi o primjeni na osobe s intelektualnim teškoćama (Blacker, 2009), potrebno je razviti alat procjene svojstven i prilagođen upravo toj populaciji, ako se želi raditi na što preciznijoj i argumentiranoj procjeni. Intelektualno zaostali počinitelji nisu tema ovog rada, a i sama bi procjena tolikog opsega bila nedostižna pa se u ovom kontekstu ova skupina samo kratko spominje, ne i detaljno razrađuje.

4.3.7. Socijalno okruženje i provođenje slobodnog vremena

Iako se pregledom istraživanja pronalaze i podaci o problemu antisocijalnih vršnjaka te skupina s kojima počinitelji seksualnih delikata provode slobodno vrijeme, ali izazov je ove kategorije potpuno suprotan. Naime, problem u socijalnom kontekstu veže se za nedovoljne kontakte, odnosno socijalne deficite koji se onda vežu na problem nedjelotvornih komunikacijskih i socijalnih vještina (Lukšić, 2016), a kada je osoba ograničena u uspostavi kontakta ili izolirana, povećava se rizik od kriminalnog povrata (Vukoja, 2023). Dakako, ovo nije pravilo, postoje počinitelji koja svoja djela upravo i čine u okruhu negativnih socijalnih utjecaja i prokriminalnog društva, poput grupnih silovanja. U odnosu na odrasle počinitelje, kod adolescenata pretežito je baš utjecaj vršnjaka taj koji može biti presudan, a pokazalo se da čine popriličan postotak kaznenih djela protiv spolne slobode. Ovo se uklapa u domenu svih istraživanja i teorija koje razmatraju razoran utjecaj društva s antisocijalnim stavovima (Ruth i sur., 2010).

Općenito je bitno razmotriti sociokulturalni kontekst odrastanja, s obzirom na to da je poznato koliki utjecaj može imati na definiranje stavova, učenje o spolnim ulogama i (ne) prihvatljivom seksualnom ponašanju. Zato, uz obitelj koji se ističu kao primarni utjecaj, u procjenu je potrebno uvrstiti i vršnjake, počinitelju bitne osobe iz okruženja, utjecaj medija, okrug stanovanja i slično (Bošnjak, 2018). Osim zbog rizika, ovaj je čimbenik značajan i kao zaštitni faktor. Okruženje i prilike u koje se sam počinitelj vraća itekako mogu doprinijeti recidivu. Ukoliko je klima okruženja povoljna, a počinitelj može pronaći podršku od strane socijalnih usluga i postpenalne zaštite, utoliko se rizik od recidiva potencijalno smanjuje (Furby i sur., 1989). Nadovezujući se na okruženje, za seksualne delinkvente značajan je i kontekst u smislu prilika koje mu se mogu pružiti u okruženju u koje se otpušta. Primjerice, počinitelji seksualnih kaznenih djela na štetu djece bit će u manjem riziku ako obitavaju na području gdje im je svakodnevni kontakt s djecom limitiran, dok će se isto tako rizik kod počinitelj s procijenjenom niskom razinom, povećati ako se ponovno vrati u prvotni dom obitelji s djecom. Iz tog se razloga naglašava važnost prikupljanja informacija o vrsti žrtve, broju, okidača i rizičnih situacija, prisutnost dezinhibitora i slično (Beech i sur., 2003).

Već je utvrđeno kako pojedini čimbenici doprinose počinjenju kaznenih djela neovisno o kategoriji počinitelja. Upravo je slobodno vrijeme jedan od takvih čimbenika koji utječe na pojavu generalnog kriminaliteta, a uočljivo je iz ranijih navoda kako seksualni delinkventi i ostale vrste počinitelja imaju zajednička poklapanja. S obzirom na njihove nedovoljno dobro

razvijene vještine i nedostatak stupanja u interpersonalne intimne odnose uopće koji dovode do usamljenosti, nestrukturirano slobodno vrijeme dodatno doprinosi razvoju rizika od počinjenja kaznenog djela zato što osobe niti ne stvaraju prilike za prosocijalne aktivnosti. Tada višak vremena koji počinitelj ne zna kako konstruktivno provesti može rezultirati ponovnim zapadanjem u svoje misli, a posljedično i kriminalne aktivnosti.

5. IZAZOVI I MOGUĆNOSTI PROCJENE RIZIKAU REPUBLICI HRVATSKOJ

Procjena rizika od ponovnog počinjenja kaznenog djela je sama po sebi multifunkcionalna. Uz primarnu svrhu procjene vjerojatnosti kriminalnog povrata i otkrivanja tretmanskih potreba, što onda znači osiguravanje počiniteljima ono što im je potrebno kako bi potencijalno u budućnosti mogli razviti životni stil u odmaku od prijestupništva, procjena ima niz drugih pogodnosti. O njoj ovise odluke o daljnjem postupanju ili uključivanja drugih institucija u rad s počiniteljem (Martinjak i sur., 2016). Dakako, razina će javne sigurnosti, također ovisiti o tome kakav bude krajnji rezultat procjene. Veliki značaj leži prije svega u povećanju objektivnosti i mjerodavnijim odlukama. Smanjuje se prostor za pogreške, a odluke potkrepljuju argumentima na empirijskim dokazima. Provođi se s ciljem povećanja kredibiliteta neke organizacije, za nadziranje rada osoblja ili zbog financijskog aspekta (Silver i Miller, 2002; prema Maloić, 2021). Dakle, može se reći kako je važnost standardizirane sveobuhvatne procjene, točnije važnost postojanja takvog instrumenta, odavno prepoznata. No, samim time što je podignuta svijest, ne znači da se u svakoj zemlji poduzimaju mjere da ona bude u skladu s aktualnim spoznajama i promjenama. Cjelovita će se procjena rijetko pronaći, a pojedini se razlozi vežu za pojednostavljanje instrumenata ili neadekvatnu primjenu, nedostatak osoblja općenito pa onda i osoblja koje ima potrebne kvalifikacije (Bullock, 2010). Kako bi se obuhvatila kompleksnost problema jednog počinitelja potrebno je zahvatiti širok raspon rizičnih ponašanja. Nerijetko se radi o komorbiditetu problematičnih ponašanja ili poremećaja koji se javljaju kod zatvorske populacije, što zahtjeva dodatne resurse i napore. Odnosno, s obzirom na to da se radi o čitavom spektru rizičnih čimbenika, institucije su obavezne osigurati širi obuhvat usluga i intervencija koje će biti usmjerene na te otkrivene kriminogene potrebe (Maloić, 2021). Postoje kvalitetni inozemni instrumenti koji su se pokazali preciznima, valjanima i pouzdanim, a mogli bi se koristiti kao službeni alat za potrebe tretmana i u Hrvatskoj. No, prije svega, nužna je standardizacija. U ovakve je pothvate potrebno uložiti napore ljudskih resursa koji su u brojčanom nedostatku, a onda to povlači problem drugog resursa, a naziva se „vrijeme“. Na malen broj tretmanskih službenika pada teret i obaveza sve većeg broja zatvorenika. Tome u prilog ne idu uvjeti za rad poput česte prenapučenosti kaznionica i zatvora što onda dodatno smanjuje prostor za provedbu sveobuhvatne procjene i dostatno posvećivanje vremena svakom od zatvorenika. Osim toga, vrijeme je službenika za primjeren intervju ograničeno i zbog popratne administracije. Ovo su neki od glavnih razloga zašto se procjena rizika i potreba u hrvatskim kaznionicama i zatvorima ne uspijeva provoditi na preporučen

način. Nadovezujući se, financije su također bitan aspekt koji upravlja situacijom. U ovom pogledu stvar se može preokrenuti u korist procjene. Kvalitetna procjena osjetljiva je i omogućava razlikovanje počinitelja niskog od počinitelja visokog rizika. To znači da se kod počinitelja niskog rizika (za koje se ne predviđa daljnji jednako intenzivan tretman) može uštedjeti, primjerice upućivanjem na izdržavanje alternativne kazne zatvora. Istovremeno, otkrivanjem visoko rizičnih počinitelja, u zajednici se može reducirati rizik za javnu sigurnost i potencijalna šteta. Takva klasifikacija onda omogućava agencijama i sustavu da alocira svoje resurse i snage optimalno, a efektivno (Lowenkamp i Latessa, 2005; prema Latessa i Lovins, 2010).

No, ohrabrujuće je to što su se već uložili naporu u razvoj naprednijeg sustava procjene za probacijski sustav. Tako sada službenici rukuju instrumentom procjene koji je zapravo prilagođen i preveden primjer engleskog instrumenta „The Offender Assessment System“. U tom slučaju, preostaje ispitati koliko su službenici zadovoljni instrumentom te koliko je prilagođen praktičnoj primjeni u Republici Hrvatskoj.

6. ZAKLJUČAK

Izazovi na putu sveobuhvatne procjene kakvu istraživanja nalažu, su mnogi pa je primjena teorije u praksi zahtjevnija no što se pretpostavlja. Problem je to koji se javlja već davno prije kada se nakon početne kliničke procjene postepeno uvode instrumenti s empirijski dokazanim čimbenicima koji su se javili kod velikog broja osoba kriminalnog ponašanja. Napretkom različitih filozofija i pravaca, spoznaje se pomiču i u penalnom području. Procjeni se sve više daje na važnosti baš kao i kreiranju za to neophodnih instrumenata. Instrumenti se kroz povijest nadovezuju i nadopunjavaju kako bi zadovoljili poneke od najvažnijih kriterija poput valjanosti, pouzdanosti, osjetljivosti i slično. U svrhu ispravne primjene, prvenstveno je bitna prikladna obuka službenika. Osim toga, da bi odluke mogli temeljiti na rezultatima dobivenim određenim instrumentom, obaveza je stručnjaka nadopunjavati podatke ponovnim procjenjivanjem u određenim etapama. Procjenjivanje nije jednokratno, već proces tijekom kojeg je iznimno važno voditi brigu o mogućim promjenama koje se događaju kod počinitelja. Osim što postoje instrumenti procjene rizika i kriminogenih potreba koji se primjenjuju generalno na sve počinitelje, razvijaju se i oni prilagođeni određenim skupinama. Zato što, usprkos tome što velik broj počinitelja karakteriziraju slični ili isti čimbenici rizika, jednak pristup ili uporaba jednakog instrumenta ne može dati u potpunosti preciznu procjenu. Razlog tomu je to što će kategorije počinitelja određenih djela imati izražene pojedine specifičnosti u usporedbi s ostalim skupinama, a koje će za njih nositi veći rizik. Obrnuta je situacija također moguća pa će počinitelj zbog prisutnosti nekog čimbenikom spasti u visokorizičnu skupinu, iako potencijalno nije toliko značajan za njegov profil. Sveobuhvatni i standardizirani instrumenti procjene su od iznimne važnosti u donošenju mnogih odluka, no kako to navode Latessa i Lovins (2010) potrebno je imati na umu da ih isti ne donose. Dijelom kvalitetne procjene jest i profesionalna diskrecija. Ovo se može smatrati još jednim argumentom zašto je cjeloživotno učenje, usavršavanje, pohađanje edukacija i mnogobrojnih treninga za primjenu instrumenta i razumijevanje same procjene, potrebno. Iako iziskuje mnogo, od kvalitetne procjene mnogi mogu profitirati. Ranije su navedene prednosti dobre procjene i ulaganja u izradu potrebnog instrumenta. Službenici se zatvorskog sustava u Republici Hrvatskoj još uvijek neslužbeno koriste različitim stranim instrumentima kao vodičima koji im mogu pomoći u usmjeravanju odluka. U odsustvu vlastitog instrumenta, upitno je koliko se može govoriti o pouzdanosti i preciznosti takvih mjerenja, onda i donesenih zaključaka o vjerojatnosti i stupnju rizika. Kreiranjem prilagođenog instrumenata, ne samo da bi se povećao stupanj javne sigurnosti, a odluke doprinijele financijskoj isplativosti, već se pristup počinitelju dodatno individualizira.

To konačno dovodi do smanjenja vjerojatnosti kriminalnog povrata djelujući i pružajući potrebnu pomoć zatvorenicima upravo u aspektima života u kojima je to najpotrebnije. Iscrpnim pregledom strane i domaće, stručne i znanstvene literature, radom se ostvaruje njegov primarni cilj. Točnije, prikazuje područja koja su se pokazala relevantnim za uvrštavanje u procjenu za tri dominantne skupine počinitelja kaznenih djela, a sve s nadom i motivacijom za unapređenje sustava procjene rizika i kriminogenih potreba počinitelja kaznenih djela u Republici Hrvatskoj.

7. LITERATURA

1. Alaber, M. (2020). *Ovisnici kao počinitelji kaznenih djela* (Diplomski rad). Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
2. Andrews, D. A. (2006). Enhancing adherence to risk - need - responsivity: making quality a matter of policy. *Criminology & Public Policy*, 5(3), 595-602. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9133.2006.00394.x>
3. Babić, K. (2021). *Ličnost ovisnika* (Diplomski rad). Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
4. Beauregard, E. (2010). Rape and sexual assault in investigative psychology: the contribution of sex offenders' research to offender profiling. *Journal of Investigative Psychology and Offender Profiling*, 7(1), 1-13. <https://doi.org/10.1002/jip.114>
5. Beech, A. R., Fisher, D. D., i Thornton, D. (2003). Risk assessment of sex offenders. *Professional Psychology: Research and Practice*, 34(4), 339. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0735-7028.34.4.339>
6. Beroš, A. (2018). *Poslijepenalni prihvati ovisnika počinitelja kaznenih djela* (Diplomski rad). Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
7. Blacker, J.E. (2009). *The Assessment of Risk in Intellectually Disabled Sexual Offenders* (Doctorate in Forensic Psychological Practice ForenPsyD). School of Psychology, The University of Birmingham.
8. Bonta, J., i Andrews, D. A. (2007). Risk-need-responsivity model for offender assessment and rehabilitation. *Rehabilitation*, 6(1), 1-22.
9. Bonta, J., i Wormith, S.J. (2006). The Recent Past and Near Future of Risk and/or Need Assessment. *Crime Delinquency*, 52(1), 7-27. <https://doi.org/10.1177/0011128705281756>
10. Bonta, J. (2002). Offender risk assessment: Guidelines for selection and use. *Criminal justice and behavior*, 29(4), 355-379. <https://doi.org/10.1177/0093854802029004002>
11. Bošnjak, T. (2018). *Tretman počinitelja seksualnih delikata* (Diplomski rad). Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
12. Božinović, E. (2018). *Procjena rizika za počinjenje nasilja kod forenzičnih pacijenata* (Diplomski rad). Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
13. Breedvelt, J. J., Dean, L. V., Jones, G. Y., Cole, C., i Moyes, H. C. (2014). Predicting recidivism for offenders in UK substance dependence treatment: do mental health

- symptoms matter?. *Journal of Criminal Psychology*, 4(2), 102-115. <https://doi.org/10.1108/JCP-02-2014-0006>
14. Brennan, T., i Dieterich, W. (2018). Correctional offender management profiles for alternative sanctions (COMPAS). *Handbook of recidivism risk/needs assessment tools*, 49-75. <https://doi.org/10.1002/9781119184256.ch3>
 15. Brooner, R. K., King, V. L., Kidorf, M., Schmidt, C. W., i Bigelow, G. E. (1997). Psychiatric and substance use comorbidity among treatment-seeking opioid abusers. *Archives of General psychiatry*, 54(1), 71-80. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.1997.01830130077015>
 16. Buđanovac, A., i Jandrić, A. (2002). Stavovi konzumenata o nekim aspektima problematike droga i prevenciji u odnosu na učestalost korištenja i vrste droga. *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 10(2), 175-190. Preuzeto 2.1.2024. s <https://hrcak.srce.hr/98998>
 17. Buđanovac, A., i Mikšaj-Todorović, L. (2000). Faktorska struktura upitnika LSI-R. *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 8(1-2), 1-10. Preuzeto 23.11.2023. s <https://hrcak.srce.hr/94278>
 18. Bullock, K. (2011). The construction and interpretation of risk management technologies in contemporary probation practice. *The British Journal of Criminology*, 51(1), 120-135. <https://doi.org/10.1093/bjc/azq056>
 19. Burman, M., Armstrong, S., Batchelor, S., McNeil, F., i Nicholson, J. (2007). *Research and practice in risk assessment and risk management of children and young people engaging in offending behaviour*. Preuzeto 25.12.2023. s https://www.sccjr.ac.uk/wp-content/uploads/2009/01/Research_and_Practice_in_Risk_Assessment_and_Risk_Management.pdf
 20. Buschman, J., Wilcox, D., Spreen, M., Marshall, B., i Bogaerts, S. (2008). Victim ranking among sex offenders. *Journal of sexual aggression*, 14(1), 45-52. <https://doi.org/10.1080/13552600701791271>
 21. Butorac, K., i Mikšaj-Todorović, L. (2002). Razlike među ovisnicima delinkventima s obzirom na direktnu i indirektnu involviranost u kriminalitet vezan uz drogu. *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 10(1), 35-40. Preuzeto 2.1.2024. s <https://hrcak.srce.hr/98971>

22. Butorac, K., Gracin, D., i Stanić, N. (2017). The challenges in reducing criminal recidivism. *Public security and public order*, (18). Preuzeto 1.12.2023. s <https://ojs.mruni.eu/ojs/vsvt/issue/view/384>
23. Campbell, M. A., French, S., i Gendreau, P. (2007). *Assessing the utility of risk assessment tools and personality measures in the prediction of violent recidivism for adult offenders*. Ottawa, ON: Public Safety Canada. Preuzeto 26.12.2023. s <https://www.securitepublique.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/rsk-ssmnt-tls/rsk-ssmnt-tls-eng.pdf>
24. Campbell, M. A., French, S., i Gendreau, P. (2009). The prediction of violence in adult offenders: A meta-analytic comparison of instruments and methods of assessment. *Criminal Justice and Behavior*, 36(6), 567-590. <http://dx.doi.org/10.1177/0093854809333610>
25. Cortoni, F., i Marshall, W. L. (2001). Sex as a coping strategy and its relationship to juvenile sexual history and intimacy in sexual offenders. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 13, 27-43. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1177/107906320101300104>
26. Craig, L. A., i Beech, A. (2009). Best practice in conducting actuarial risk assessments with adult sexual offenders. *Journal of Sexual Aggression*, 15(2), 193-211. <http://dx.doi.org/10.1080/13552600902867847>
27. Craig, L. A., Browne, K. D., Stringer, I., i Beech, A. (2005). Sexual recidivism: A review of static, dynamic and actuarial predictors. *Journal of Sexual Aggression*, 11(1), 65-84. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1080/13552600410001667733>
28. Craig, L. A., Browne, K. D., Beech, A., i Stringer, I. A. N. (2006). Differences in personality and risk characteristics in sex, violent and general offenders. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 16(3), 183-194. <https://doi.org/10.1002/cbm.618>
29. Cullen, F. T. (2012). Taking rehabilitation seriously: Creativity, science, and the challenge of offender change. *Punishment & Society*, 14(1), 94-114. <https://doi.org/10.1177/1462474510385973>
30. Čekić, E. (2020). Psychological profiling of sexual assault offenders. *KNOWLEDGE-International Journal*, 38(5), 1119-1126.
31. Čolović, O.U. (2017). *Povezanost dimenzija ličnosti sa mehanizmima odbrane kod depresivnih pacijenata* (Doktorska disertacija). Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu.

32. Derenčinović, D., i Getoš, A. M. (2008). *Uvod u kriminologiju s osnovama kaznenog prava*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
33. Doležal, D. (2009). Razlike u dubini uključenosti u kriminalni životni stil među zatvorenicima s obzirom na dob, recidivizam te nasilnost kaznenog djela. *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 17(2), 35-47. Preuzeto 23.11.2023. s <https://hrcak.srce.hr/45264>
34. Doležal, D., i Jandrić, A. (2002). Institucionalni penološki programi s ovisnicima o ilegalnim drogama. *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 10(2), 105-117. Preuzeto 9.1.2024. s <https://hrcak.srce.hr/98982>
35. DordiNejad, F. G., i Shiran, M. A. G. (2011). Personality traits and drug usage among addicts. *Literacy Information and Computer Education Journal*, 2(2), 402-405.
36. Dowden, C., i Andrews, D. A. (2004). The importance of staff practice in delivering effective correctional treatment: A meta-analytic review of core correctional practice. *International Journal of Offender Therapy and comparative criminology*, 48(2), 203-214. <https://doi.org/10.1177/0306624X03257765>
37. Dowden, C., i Latimer, J. (2006). Providing effective substance abuse treatment for young-offender populations: What works!. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics*, 15(2), 517-537. <https://doi.org/10.1016/j.chc.2005.12.002>
38. Duff, S. (2017). Offenders and Substance Abuse. U: K. D. Browne, A. R. Beech, L. A. Craig i S. Chou (ur.). *Assessments in Forensic Practice: A Handbook*, (str. 217-231). Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
39. Džaja-Hajduk, D. (2003). Usporedna analiza kriminološko-forenzičkih značajki alkoholičara i shizofrenih bolesnika počinitelja nasilničkih delikata. *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 11(1), 85-92. Preuzeto 29.12.2023. s <https://hrcak.srce.hr/99005>
40. Roje Đapić, M., Buljan Flander, G., & Galić, R. (2021). Seksualno zlostavljanje djece: Teorijsko-empirijski pregled i sustavna prevencija u Hrvatskoj. *Socijalne teme: Časopis za pitanja socijalnog rada i srodnih znanosti*, 1(8), 19-45. Preuzeto 29.01.2024. s <https://hrcak.srce.hr/273051>
41. Đokić, D. (2021). Mehanizmi obrane ovisnika o psihoaktivnim tvarima. *Psychē: Časopis studenata psihologije*, 4(1), 154-167. Preuzeto 10.01.2024. s <https://hrcak.srce.hr/264528>

42. Ellis, A., Doorbar, R. R., & Johnston III, R. (1954). Characteristics of convicted sex offenders. *The Journal of Social Psychology*, 40(1), 3-15. <https://doi.org/10.1080/00224545.1954.9714206>
43. Farrington, D. P. (2007). Childhood risk factors and risk-focused prevention. U: M. Maguire, R. Morgan i R. Reiner (ur.). *The Oxford handbook of criminology*, 4, (str. 602-640). Oxford: Oxford University Press.
44. Faupel, S. (2015). Etiology of adult sexual offending. *Sex Offender Management Assessment and Planning Initiative Research Brief*. Preuzeto 5.2.2024. s <https://smart.ojp.gov/somapi/initiative-home>
45. Fazel, S., Sjöstedt, G., Långström, N., i Grann, M. (2006). Risk factors for criminal recidivism in older sexual offenders. *Sexual Abuse*, 18(2), 159-167. <https://doi.org/10.1177/107906320601800204>
46. Feuerbach, L. (2022). *Kriminološka analiza recidivizma: etiologija, fenomenologija i potencijalna prevencija* (Diplomski rad). Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
47. Frantzen, D. (2021). Modeling repeat DUI offender probation outcomes using the Wisconsin Risk Need Assessment. *International journal of offender therapy and comparative criminology*, 65(12), 1316-1334. <https://doi.org/10.1177/0306624X20923255>
48. Furby, L., Weinrott, M. R., i Blackshaw, L. (1989). Sex offender recidivism: a review. *Psychological bulletin*, 105(1), 3. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0033-2909.105.1.3>
49. Galić, L. (2003). Komponente Životnog stila ovisnika s obzirom na kriminogene potrebe i rizike. *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 11(2), 117-126. Preuzeto 11.1.2024. s <https://hrcak.srce.hr/file/145738>
50. Gelb, K., i Council, S. A. (2007). Recidivism of sex offenders research paper. Melbourne: Sentencing Advisory Council. Preuzeto 30.1.2024. s https://www.sentencingcouncil.vic.gov.au/sites/default/files/2019-08/Recidivism_of_Sex_Offenders_Research_Paper.pdf
51. Gendreau, P., Little, T., i Goggin, C. (1996). A meta-analysis of the predictors of adult offender recidivism: What works!. *Criminology*, 34(4), 575-608. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1996.tb01220.x>
52. Glavurdić, T. (2016). *Utjecaj obiteljskih odnosa na pojavnost zlouporabe i ovisnosti o drogama* (Diplomski rad). Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

53. Goreta, M., Peko-Čović, I., Buzina, N., i Majdančić, Ž. (2004). Aktualna pitanja forenzičko – psihijatrijskih vještačenja seksualnih delinkvenata. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 11(1), 201-216. Preuzeto 7.2.2024. s <https://hrcak.srce.hr/file/129667>
54. Grella, C. E., Greenwell, L., Prendergast, M., Sacks, S., i Melnick, G. (2008). Diagnostic profiles of offenders in substance abuse treatment programs. *Behavioral sciences & the law*, 26(4), 369-388. <https://doi.org/10.1002/bsl.825>
55. Mirković Hajdukov, M., Efendić Spahić, T., Softić, R., i Bećirović, E. (2014). Karakteristike ličnosti osoba ovisnika o heroinu u prelaznom periodu između adolescencije i rane odrasle dobi. *Časopis za psihijatriju, psihologiju i srodne discipline*, 5 (1-2), 5-14. <https://doi.org/10.7251/PSY0514005M>
56. Hanson, R. K., i Bussiere, M. T. (1998). Predicting relapse: a meta-analysis of sexual offender recidivism studies. *Journal of consulting and clinical psychology*, 66(2), 348. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0022-006X.66.2.348>
57. Hanson, R. K. (1998). What do we know about sex offender risk assessment?. *Psychology, Public Policy, and Law*, 4(1-2), 50. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/1076-8971.4.1-2.50>
58. Hanson, R. K., i Morton-Bourgon, K. E. (2009). The accuracy of recidivism risk assessments for sexual offenders: a meta-analysis of 118 prediction studies. *Psychological assessment*, 21(1), 1. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0014421>
59. Harris, P. (2006). What community supervision officers need to know about actuarial risk assessment and clinical judgment. *Fed. Probation*, 70, 8. Preuzeto 1.12.2023. s https://www.uscourts.gov/sites/default/files/70_2_2_0.pdf
60. Harris, A. J. (2006). Risk assessment and sex offender community supervision: A context-specific framework. *Fed. Probation*, 70, 36. Preuzeto 29.1.2024. s https://www.uscourts.gov/sites/default/files/70_2_6_0.pdf
61. Helmus, L., Thornton, D., Hanson, R. K., i Babchishin, K. M. (2011). Assessing the risk of older sex offenders: Developing the Static-99R and Static-2002R. *Corrections Research User Report*, 1. Preuzeto 29.1.2024. s <https://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/2011-01-rsd/2011-01-rsd-eng.pdf>
62. Henderson, H., i Miller, H. A. (2013). The (twice) failure of the Wisconsin Risk Need Assessment in a sample of probationers. *Criminal Justice Policy Review*, 24(2), 199-221. <https://doi.org/10.1177/0887403411422410>

63. Holsinger, A. M., Lowenkamp, C. T., i Latessa, E. J. (2003). Ethnicity, gender, and the level of service inventory-revised. *Journal of Criminal Justice*, 31(4), 309-320. [https://doi.org/10.1016/S0047-2352\(03\)00025-4](https://doi.org/10.1016/S0047-2352(03)00025-4)
64. Hulme, P. A., i Middleton, M. R. (2013). Psychosocial and developmental characteristics of civilly committed sex offenders. *Issues in mental health nursing*, 34(3), 141-149. <https://doi.org/10.3109/01612840.2012.732193>
65. Huseinović, I. (2018). *Tretman osuđenika ovisnih o opijatima: obilježja dokazano efikasnih pristupa u zatvorskom okruženju* (Završni magistarski rad). Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
66. Ilijić, L. (2013). Savremene penološke tendencije-o konceptu procjene rizika i potreba. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 32(1), 167-176.
67. Ivazović Jusmani M. (2019). *Slobodno vrijeme kao rizični faktor maloljetničke delinkvencije* (Magistarski rad). Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
68. Izvješće o stanju i radu kaznionica, zatvora, odgojnih zavoda i centara za 2021. godinu (2022): Uprava za zatvorski sustav, Ministarstvo pravosuđa.
69. Izvješće o osobama liječenim zbog zlouporabe psihoaktivnih droga u Hrvatskoj u 2020. godini (2022): Hrvatski zavod za javno zdravstvo, Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi Republike Hrvatske.
70. Jukić, V., & Savić, A. (2014). Psihološko-psihijatrijski aspekt nasilja. *Socijalna psihijatrija*, 42(2), 102-108. Preuzeto 5.1.2024. s <https://hrcak.srce.hr/file/188601>
71. Kelly, J., i Bogue, J. (2014). Gender differences in criminogenic needs among Irish offenders. *Irish Probation Journal*, 11, 87-101.
72. Kemshall, H., & Britain, G. (2001). *Risk assessment and management of known sexual and violent offenders: A review of current issues* (No. 140). Home Office, Policing and Reducing Crime Unit, Research, Development and Statistics Directorate. Preuzeto 13.12.2023. s <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=9e2ce6ea526d477ada6a45897d40b411cb3a50e7>
73. Klarić Markus, M. (2019). Kriminogeni čimbenik ovisnosti o drogama. *Zbornik radova Veleučilišta u Šibeniku*, 13 (3-4/2019), 89-106. Preuzeto 8.1.2024. s <https://hrcak.srce.hr/235560>
74. Markus Klarić, M., i Klarić, D. (2020). Ovisnost o drogama kao kriminogeni čimbenik. *Policija i sigurnost*, 29(1-2/2020), 134-151. Preuzeto 9.1.2024. s <https://hrcak.srce.hr/237974>

75. Koić, E., Filaković, P., Goreta, M., Magerle, A., & Mužinić, L. (2005). Prikaz priručnika za procjenu rizika opasnosti od zlostavljanja u obitelji (SARA), nasilnosti (HCR-20) i seksualnog zlostavljanja (SVR-20). *Zagreb: Hrvatsko društvo sudskih vještaka. Vještak*, 25(1), 167-89. Preuzeto 28.1.2024. s https://www.researchgate.net/profile/Elvira-Koic/publication/228655810_PRIKAZ_PRIRUCNIKA_ZA_PROCJENU_RIZIKA_O_PASNOSTI_od_zlostavljanja_u_obitelji_SARA_nasilnosti_HCR-20_i_seksualnog_zlostavljanja_SVR-20/links/54837e3b0cf2e5f7ceacc70e/PRIKAZ-PRIRUCNIKA-ZA-PROCJENU-RIZIKA-OPASNOSTI-od-zlostavljanja-u-obitelji-SARA-nasilnosti-HCR-20-i-seksualnog-zlostavljanja-SVR-20.pdf
76. Koller-Trbović, N., Nikolić, B., & Ratkajec Gašević, G. (2010). Usporedba instrumenata za procjenu rizika i potreba djece i mladih. *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 18(2), 1-14. Preuzeto 8.11.2024. s <https://hrcak.srce.hr/62465>
77. Kovčo, I., & Katalinić, I. (2000). Obilježja počinitelja nasilničkih delikata na području Primorsko-goranske županije obzirom na povrat. *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 8(1-2), 21-26. Preuzeto 26.12.2023. s <https://hrcak.srce.hr/file/138745>
78. Kraanen, F. L., i Emmelkamp, P. M. (2011). Substance misuse and substance use disorders in sex offenders: A review. *Clinical Psychology Review*, 31(3), 478-489. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2010.11.006>
79. Kraanen, F. L., Scholing, A., i Emmelkamp, P. M. (2012). Substance use disorders in forensic psychiatry: Differences among different types of offenders. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 56(8), 1201-1219. <https://doi.org/10.1177/0306624X11420252>
80. Langevin, R., i Lang, R. A. (1990). Substance abuse among sex offenders. *Annals of sex research*, 3(4), 397-424. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1007/BF00850442>
81. Langevin, R., Curnoe, S., Fedoroff, P., Bennett, R., Langevin, M., Peever, C., Pettica, R., i Sandhu, S. (2004). Lifetime sex offender recidivism: A 25-year follow-up study. *Canadian Journal of criminology and criminal justice*, 46(5), 531-552. <https://doi.org/10.3138/cjccj.46.5.531>
82. Latessa, E. J., i Lovins, B. (2010). The role of offender risk assessment: A policy maker guide. *Victims and Offenders*, 5(3), 203-219. <https://doi.org/10.1080/15564886.2010.485900>

83. Latessa, E. J., Lovins, B., i Lux, J. (2018). The Ohio risk assessment system. U: Singh, J. P., Kroner, D. G., Wormith, S., Desmarais, S. L., i Hamilton, Z. (ur.). *Handbook of recidivism risk/needs assessment tools*, (str. 147-163). New Jersey: John Wiley & Sons Ltd.
84. Laws, D. R., i O'donohue, W. (2016). *Treatment of Sex Offenders: Strengths and Weaknesses in Assessment and Intervention*. Cham: Springer International Publishing AG.
85. Levin, S. M., i Stava, L. (1987). Personality characteristics of seks offenders: A review. *Archives of Sexual Behavior*, 16(1), 57-79. <https://doi.org/10.1007/bf01541842>
86. Lipsey, M. W., i Derzon, J. H. (1998). Predictors of Violent or Serious Delinquency in Adolescence and Early Adulthood. U: Loeber, R. i Farrington, D. P. (ur.). *Serious & Violent Juvenile Offenders: Risk Factors and Successful Interventions*. Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.
87. Looman, J., i Abracen, J. (2011). Substance abuse among high-risk sexual offenders: Do measures of lifetime history of substance abuse add to the prediction of recidivism over actuarial risk assessment instruments?. *Journal of interpersonal violence*, 26(4), 683-700. <https://doi.org/10.1177/0886260510365871>
88. Lotar Rihtarić, M., Vrselja, I., i Badurina-Sertić, Đ. (2017). INDIVIDUALNI ČIMBENICI ZATVORENIKA: ŠTO DOPRINOSI PENALNOM RECIDIVIZMU?. *Ljetopis socijalnog rada*, 24(3), 539-563. <https://doi.org/10.3935/ljsr.v24i3.164>.
89. Lowenkamp, C. T., Lovins, B., i Latessa, E. J. (2009). Validating the level of service inventory—Revised and the level of service inventory: Screening version with a sample of probationers. *The Prison Journal*, 89(2), 192-204. <https://doi.org/10.1177/0032885509334755>
90. Loza, W. (1993). Different substance abusing offenders require a unique program. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 37(4), 351-358. <https://doi.org/10.1177/0306624X9303700408>
91. Lukšić, M. (2016). *Obilježja počinitelja seksualnih delikata* (Diplomski rad). Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
92. Maloić, S. (2015). PROBACIJA PREMA PUNOLJETNIM POČINITELJIMA KAZNENIH DJELA-POMOĆ ILI NADZOR?. *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 23(1), 157-179. Preuzeto 9.11.2023. s <https://hrcak.srce.hr/148700>

93. Maloić, S. (2016). Dominantna načela i modeli tretmanskog rada s punoljetnim počiniteljima kaznenih djela u zajednici. *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 24(2), 115-139. Preuzeto 9.11.2023. s <https://hrcak.srce.hr/171255>
94. Maloić, S. (2021). Postupanje s opasnim počiniteljima kaznenih djela nakon punog izvršenja kazne zatvora: izazovi i dileme. *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 29(1), 165-187. Preuzeto 9.11.2023. s <https://hrcak.srce.hr/259641>
95. Maloić, S., i Mažar, A. (2014). Pristupi i tehnike rada s ovisnicima u probaciji. *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 22(1), 211-239. Preuzeto 7.1.2024. s <https://hrcak.srce.hr/134063>
96. Maloić, S., Mažar, A., i Jandrić Nišević, A. (2013). Zlouporaba droga–pristupi, paradigme i načini rada u okviru probacije. *Ljetopis socijalnog rada*, 20(3), 481-508. Preuzeto 17.1.2024. s <https://hrcak.srce.hr/118485>
97. Maloić, S., i Rajić, S. (2012). POTREBA I ZNAČAJ RAZVOJA SURADNJE PROBACIJSKOG SUSTAVA I SUSTAVA SOCIJALNE SKRBI U RH. *Ljetopis Socijalnog Rada/Annual of Social Work*, 19(1). Preuzeto 6.11.2023. s <https://hrcak.srce.hr/82946>
98. Maljković, M. (2018). KARAKTERISTIKE IZVRŠILACA PARTNERSKOG NASILJA I FAKTORI KOJI UTIČU NA NJIHOVO NASILNO PONAŠANJE. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, XXXVII(3), 93-107.
99. Mann, R. E., Hanson R. K., i Thornton, D. (2010). Assessing risk for sexual recidivism: Some proposals on the nature of psychologically meaningful risk factors. *Sexual Abuse*, 22(2), 191-217. <https://doi.org/10.1177/1079063210366039>
100. Markušić, R. (2023). Povezanost modela s pet širokih faktora ličnosti i ovisnosti. *Psychē: Časopis studenata psihologije*, 6(1), 197-213. Preuzeto 19.1.2024. s <https://hrcak.srce.hr/310912>
101. Marijanović, K. (2019). *Psihosocijalna obilježja počinitelja seksualnih i neseksualnih nasilnih kaznenih djela* (Diplomski rad). Hrvatsko katoličko sveučilište.
102. Marlowe, D. B. (2009). Evidence-based sentencing for drug offenders: An analysis of prognostic risks and criminogenic needs. *Chapman Journal of Criminal Justice*, 1(1), 167-201.

103. Martinjak, D., Matijević, A., i Odeljan, R. (2016). OBRAZAC ZA PROCJENU RIZIKA OD PONAVLJANJA NASILNIČKOG PONAŠANJA U OBITELJI. U: Vukosav, J., Butorac, K., i Sindik, J. (ur.). *Zbornik radova 5. Međunarodne znanstveno – stručne konferencije* (str.133-). Zagreb: Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Policijska akademija.
104. McMurrin, M. (2000). Offenders with Drink and Drug Problems. U: Hollin, C. R. (ur.). *Handbook of Offender Assessment and Treatment* (str. 481-495). Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
105. Mejovšek, M., Cajner-Mraović, I., i Buđanovac, A. (1997). Obilježja ponašanja i obitelji maloljetnih počinitelja nasilnih i nenasilnih delikata. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 33(1), 23-36. Preuzeto 27.12.2023. s <https://hrcak.srce.hr/101128>
106. Mijatović, M. (2020). *Kriminalna karijera maloljetnih počinitelja kaznenih djela protiv imovine* (Diplomski rad). Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
107. Mujkanović, H. (2022). *Zlouporaba droga, rizična ponašanja i neki aspekti liječenja ovisnika o psihoaktivnim tvarima* (Diplomski rad). Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu.
108. Mustak, M. (2016). *Plutchikov indeks profila emocija (PIE) kod zatvorenika* (Diplomski rad). Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
109. Mužinić, L. i Vukota, Lj. (2010). Tretman seksualnih delinkvenata i zaštita zajednice. Zagreb: Medicinska naklada.
110. Moffitt, T. E. (1993). Adolescence – Limited and Life – Course – Persistent Antisocial Behavior: A Developmental Taxonomy. *Psychological Review*, 100(4), 674-701. <http://dx.doi.org/10.1037/0033-295X.100.4.674>
111. Mokros, A., Osterheider, M., Hucker, S. J., i Nitschke, J. (2011). Psychopathy and sexual sadism. *Law and human behavior*, 35(3), 188-199. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1007/s10979-010-9221-9>
112. Mouilso, E. R., Calhoun, K. S., i Rosenbloom, T. G. (2013). Impulsivity and sexual assault in college men. *Violence and Victims*, 28(3), 429-442. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1891/0886-6708.VV-D-12-00025>
113. Nikolić – Ristanović, V., i Konstantinović – Vilić, S. (2018). *Kriminologija*. Beograd: Izdavačko – grafičko preduzeće „Prometej“.

114. Nikolić, B., Koller-Trbović, N., i Žižak, A. (2002). Metrijske karakteristike formulara za procjenu rizičnosti/potreba (FPRP). *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 38(1), 103-120. Preuzeto 28.11.2023. s <https://hrcak.srce.hr/100671>
115. Ogloff, J. R., i Davis, M. R. (2004). Advances in offender assessment and rehabilitation: Contributions of the risk-needs-responsivity approach. *Psychology, Crime & Law*, 10(3), 229-242. <https://doi.org/10.1080/10683160410001662735>
116. Piquero, A. R., Jennings, W. G., Diamond, B., i Reingle, J. M. (2015). A systematic review of age, sex, ethnicity, and race as predictors of violent recidivism. *International journal of offender therapy and comparative criminology*, 59(1), 5-26. <https://doi.org/10.1177/0306624X13514733>
117. Polaschek, D. L. L., i Reynolds, N. (2004). Assessment and treatment: Violent offenders. U: Hollin, C. R. (ur.). *Handbook of Offender Assessment and Treatment* (str. 201-218). Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
118. Posavec, M. (2019). *GIS analiza utjecaja čimbenika na razvoj i širenje kriminaliteta u Međimurskoj županiji* (Diplomski rad). Prirodoslovno-matematički fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
119. Prentky, R. A., i Knight, R. A. (1991). Identifying critical dimensions for discriminating among rapists. *Journal of consulting and clinical psychology*, 59(5), 643. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0022-006X.59.5.643>
120. Pullman, L., i Seto, M. C. (2012). Assessment and treatment of adolescent sexual offenders: Implications of recent research on generalist versus specialist explanations. *Child Abuse & Neglect*, 36(3), 203-209. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2011.11.003>
121. Rajković, P. (2021). *Procjena rizika za ponovno počinjenje kaznenih djela ovisnika o psihoaktivnim tvarima* (Diplomski rad). Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
122. Rebek, L. (2021). *Procjena počinitelja kaznenih djela osuđenih na kaznu zatvora u funkciji tretmana – postupci i procedure* (Diplomski rad). Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
123. Ricijaš, N. (2006). Instrumenti procjene djece i adolescenata - mogućnosti primjene kod probacije za maloljetnike. *Ljetopis studijskog centra socijalnog rada*, 13 (2), 271- 295. Preuzeto 11.11.2023. s <https://hrcak.srce.hr/7706>
124. Ricijaš, N. (2009). *Prispisivanje uzročnosti vlastitog delinkventnog ponašanja mladih* (doktorska disertacija). Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

125. Ruiz, M. A., Douglas, K. S., Edens, J. F., Nikolova, N. L., i Lilienfeld, S. O. (2012). Co-occurring mental health and substance use problems in offenders: implications for risk assessment. *Psychological assessment*, 24(1), 77. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0024623>
126. Sigurdsson, J. F., i Gudjonsson, G. H. (1995). Personality characteristics of drug-dependent offenders. *Nordic Journal of Psychiatry*, 49(1), 33-38. <https://doi.org/10.3109/08039489509011881>
127. Simpson, D. D., Knight, K., i Dansereau, D. F. (2004). Addiction treatment strategies for offenders. *Journal of Community Corrections*, 13(4), 7-10.
128. Sinha, R., i Easton, C. (1999). Substance abuse and criminality. *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law Online*, 27(4), 513-526.
129. Steptoe, L. R., i Michie, A. M. (2019). Psychological assessment procedures for sex offenders with intellectual and developmental disabilities. U: Lindsay, W. R., Craig, L. A. i Griffiths, D. (ur.). *The Wiley Handbook on What Works for Offenders with Intellectual and Developmental Disabilities: An Evidence-Based Approach to Theory, Assessment, and Treatment* (str. 133-166). Hoboken: John Wiley & Sons Ltd.
130. Šambar, L. (2019). *Kriminalna karijera počinitelja nasilnih delikata* (Diplomski rad). Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
131. Šarić, J., Sakoman, S., i Zdunić, D. (2002). Zlouporaba droga i uključenost u kriminalno ponašanje. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 58(2-3), 353-377. <https://hrcak.srce.hr/19692>
132. Šaško, L. (2020). *Usporedba institucionalnih programa tretmana ovisnika u Europi i Sjevernoj Americi* (Diplomski rad). Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
133. Šendula Jengiđ, V. (2008). *Kriminogene specifičnosti psihotičnih počinitelja kaznenih djela* (Disertacija). Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
134. Šučur, Z. (1995). Socijalnoekonomski i obiteljski status počinitelja kaznenih djela razbojstva i razbojničke krađe u relaciji s indikatorima učinkovitosti penološkog tretmana. *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 3(2), 179-194. Preuzeto 26.12.2023. s <https://hrcak.srce.hr/93896>
135. Šupe, M. (2021). *Mogućnosti primjene virtualne stvarnosti u tretmanu počinitelja kaznenih djela* (Diplomski rad). Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

136. Taxman, F. S. (2014). Second generation of RNR: The importance of systemic responsivity in expanding core principles of responsivity. *Federal Probation Journal*, 78(2), 32-40.
137. Ugrina, L. (2020). *Uspješnost programa tretmana za počinitelje kaznenih djela s elementima nasilja* (Diplomski rad). Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
138. Vose, B., Cullen, F. T., i Smith, P. (2008). The empirical status of the Level of Service Inventory. *Federal Probation Journal*, 72(3), 22-29.
139. Vujičić, N. (2012). Uticaj kulturnih faktora na kriminalitet. U: Ignjatović, Đ. (ur.). *Kaznena reakcija u Srbiji: tematska monografija. Deo 2* (str 325-332). Beograd: Pravni fakultet Univerziteta.
140. Vukoja, H. (2023). *Rizici i potrebe u počinitelja nasilnih delikata s posebnim osvrtom na seksualne prijestupnike* (Diplomski rad). Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
141. Vukosav, J., Glavina Jelaš, I., i Sindik, J. (2018). Povezanost agresivnosti i osobina ličnosti kod počinitelja nasilničkog i nenasilničkog kriminaliteta. *Policija i sigurnost*, 27(2/2018), 171-189. Preuzeto 2.1.2024. s <https://hrcak.srce.hr/203568>
142. Ward, T., i Willis, G. M. (2016). Responsivity dynamic risk factors and offender rehabilitation: A comparison of the good lives model and the risk-need model. U: Laws, D. R., i O'donohue, W. (ur.). *Treatment of sex offenders: Strengths and weaknesses in assessment and intervention* (str. 175-190). Cham: Springer International Publishing AG.
143. White, J. L., Moffitt, T. E., Caspi, A., Bartusch, D. J., Needles, D. J., i Stouthamer-Loeber, M. (1994). Measuring impulsivity and examining its relationship to delinquency. *Journal of abnormal psychology*, 103(2), 192. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0021-843X.103.2.192>
144. Wood, E., i Riggs, S. (2008). Predictors of child molestation: Adult attachment, cognitive distortions, and empathy. *Journal of interpersonal violence*, 23(2), 259-275. <https://doi.org/10.1177/0886260507309344>
145. Zorić, J. (2014). Inteligencija i činjenje kaznenih djela. *Policija i sigurnost*, 23(4), 311-319. Preuzeto 26.12.2023. s <https://hrcak.srce.hr/143836>
146. Žiga, J., Turčilo, L., Osmić, A., Bašić, S., Džananović-Miraščija, N., Kapidžić, D., i Brkić Šmigoc, J. (2014). *Studija o mladima u Bosni i Hercegovini 2014*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Sarajevo i Friedrich Ebert Fondacija.

147. Žilić, M., i Janković, J. (2016). Nasilje. *Socijalne teme: Časopis za pitanja socijalnog rada i srodnih znanosti*, 1(3), 67-87. Preuzeto 24.12.2023. s <https://hrcak.srce.hr/176988>